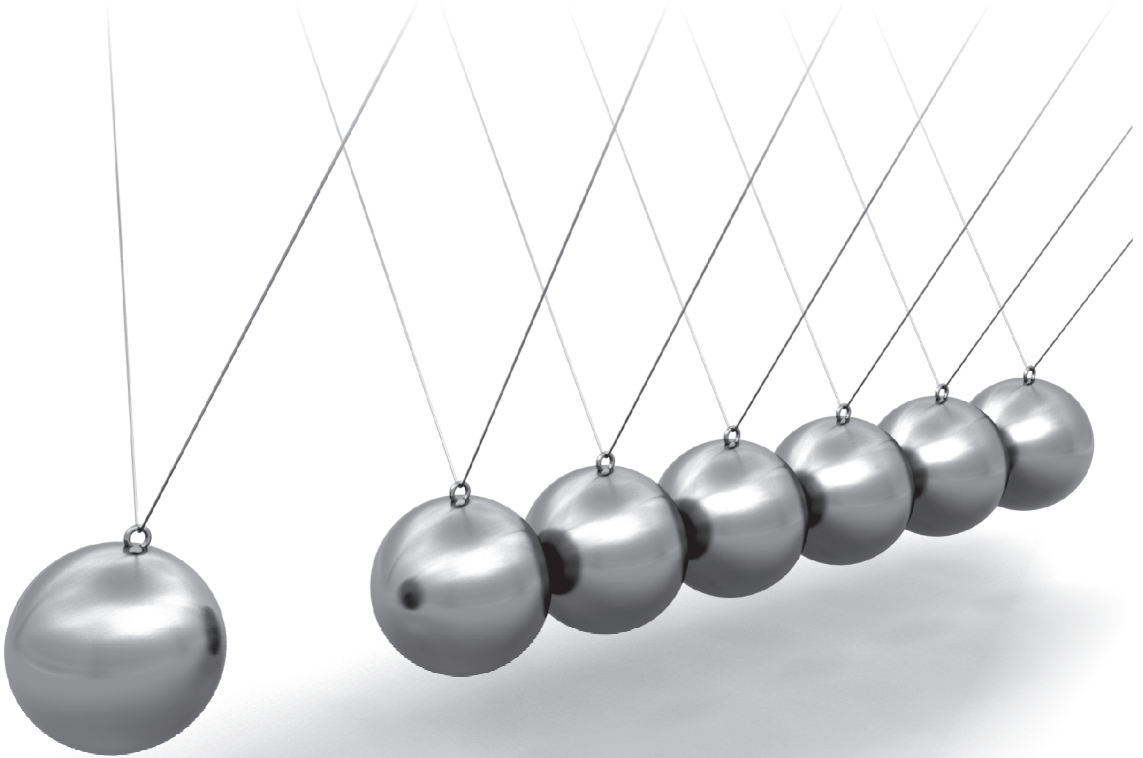

Утицај пандемије ковида-19 на друштвене и психолошке процесе

Владимир Вулетић (уредник)

1838

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2021

1838

У

тицај пандемије
ковида-19 на друштвене и
психолошке процесе

Зборник радова

Владимир Вулејић (уредник)

*Утицај пандемије ковида-19 на
друшћивене и психолошке процесе*
Зборник радова
Др Владимир Вулетић (уредник)
Београд 2021.

Издавач
Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача
Проф. др Миомир Деспотовић,
декан Филозофског факултета

Рецензенти
Проф. др Младен Лазић
Проф. др Владимир Цветковић
Проф. др Урош Шуваковић

Лектор
Невена Мрђеновић

Дизајн корица
Ивана Зорановић

Прирема за штампу
Досије студио, Београд

Штампа
ЈП Службени гласник, Београд

Тираж
200

ISBN 978-86-6427-180-6

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друшћиво у време кризе, који финансира
Филозофски факултет Универзитета у Београду.

САДРЖАЈ

- 7 | *Владимир Вулејић*
Уводна белешка
- 9 | *Василије Гвозденовић*
Психолошке консеквенце епидемије:
квазиекспериментална студија односа когниције и емоција
- 21 | *Вања Ковић*
Неуропсихолошке последице ковида-19
- 33 | *Селена Радовић*
Блискост и интимни односи у доба пандемије:
праксе и дискурси – пример Србије
- 45 | *Јово Бакић*
Управљање кризом изазваном пандемијом ковида-19
у Србији 26. фебруар 2020 – 30. јун 2020.
- 59 | *Милица Весковић Анђелковић*
Утицај пандемије ковида-19 на положај миграционе
популације – случај Србије
- 73 | *Стефан Јанковић*
Усред неизвесности. Пандемија, завере и
формирање стварности
- 87 | *Слободан Анђионић*
Ковид-19, религија и морална паника: случај Србије
- 101 | *Немања Косић*
Екстремна десница у време пандемије ковида-19 у Србији
– случај „Србске Акције”
- 115 | *Владимир Вулејић*
Социолошки погледи на пандемију ковида-19:
случај Србије

УВОДНА БЕЛЕШКА

Синтагма „ширење (корона) вируса” постала је у тој мери све-присутна да се од лекара – који о вирусима знају више од лаика, очекује да зауставе њихово кретање. Под утицајем тог очекивања заборава се да се не крећу вируси него људи. О кретању људи, међутим, лекари не знају много. Управо су друштвене науке позване да кажу нешто више о међуљудским односима који, заправо, представљају стварни генератор „ширења вируса”.

Овај зборник је мали допринос покушају да се из психолошке и социолошке перспективе осветле бар неки сегменти понашања и делања људи у време и у вези са пандемијом ковида-19.

Начин настанка овог зборника утицао је на његову предметну хетерогеност. Из тог угла посматрано, след прилога могао је бити одређен на основу именског индекса, или растућег броја словних места у текстовима – свеједно.

Овде смо, ипак, кренули од основне теме, а то је пандемија ковида-19. Перцепција те болести и начин на који она утиче на емоције тема је текста Василија Гвозденовића. Отуда следи прилог Вање Ковић у коме се даје преглед истраживања која доказују да су мере коришћене за сузбијање ове болести поспешиле пораст менталних поремећаја. Штавише, као што на основу сопственог истраживања показује Селена Радовић дошло је и до промена у интимним односима.

Могло би се слободно рећи да перцепција болести није утицала само на обичне људе већ и на оне који су преузели одговорност за њено сузбијање. Уместо на социологе и психологе извршна власт се ослонила на лекаре – за које смо рекли да о кретању људи не знају много. Зато су, као што показује Јово Бакић, и одговори извршне власти, као и дискурзивне праксе биле различите у различитим земљама и периодима. Покушаји да се механички заустави кретање људи изазвао је нове проблеме, а какви су они били у Србији извештава Милица Весковић. Тешкоће да се објасни катастрофа и свеопшта несигурност довели су до, с једне стране, појаве теорија завере о чему, између осталог, говори текст Стефана Јанковића, а са друге стране, до моралне панике која прати овакве ситуације. Овога пута, међутим, како тврди Слободан Антонић, уместо мачака, Јевреја и вештица кривац је пронађен у СПЦ. О одговору екстремне деснице која

своје деловање легитимише, између осталог, одбраном цркве, говори текст Немање Костића. Најзад, о томе како су социолози у Србији видели мере које су спроведене током прве године пандемије сведочи текст аутора ове белешке.

На крају, свим поменутиим ауторима желим јавно да се захвалим на изузетно коректној сарадњи и стриктном придржавању рокова и упутстава. Посебну захалност из истих разлога сви заједно дугујемо рецензентима: професору емеритус Младену Лазићу са Филозофског факултета, проф. др Владимиру Цветковићу са Факултета безбедности и проф. Др Урошу Шуваковићу са Учитељског факултета.

Владимир Вулетић

Василије Гвозденовић*

ПСИХОЛОШКЕ КОНСЕКВЕНЦЕ ЕПИДЕМИЈЕ: КВАЗИЕКСПЕРИМЕНТАЛНА СТУДИЈА ОДНОСА КОГНИЦИЈЕ И ЕМОЦИЈА

Апстракт: У тексту је размотрен однос између когниције и емоција кроз призму негативних последица пандемије корона вируса на емотивни живот и ментално здравље. Однос когниције и емоција проблематизован је кроз дескриптивно емпиријску тј. квазиексперименталну студију у којој се измењени животни контекст оличен како у самој пандемији, тако и у спроведеним мерама које подразумевају измене понашања, неизвесност свакодневног живота кроз реалну претњу од заразе, изолацију итд., третира као својеврсна независна варијабла при регистравању промена у психолошкој сфери. У првом делу текста детаљно је елабориран научни оквир разматрања односа когниције и настанка емоција, у средишњем делу су дате поставке проблема, док се у завршним деловима текста говори о могућим импликацијама ових проблема и препорукама које би могле бити корисне за превенцију озбиљнијих психолошких последица.

Кључне речи: когниција, емоције, пандемија, корона вирус, епидемиолошке мере

У јеку епидемије ковида-19, негде средином новембра 2020. године, разговарам са својим братом који ми, елоквентно и здраво-разумски, како то обично ради, потврђује сасвим доказиву, научну, психолошку хипотезу. Прича ми он, жали се на свог колегу, иначе

* Редовни професор Одељења за психологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Лабораторија за неурокогницију и примењену когницију. Учествоје у реализацији наставе на основним и докторским студијама на Одељењу за психологију Филозофског факултета и ради као истраживач на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије. E-mail: vgvozden@f.bg.ac.rs

инжењера, менаџера који води озбиљну фирму у Србији, како пропада на пословном плану, све то приписује епидемији, разуме се. Међутим, мој брат доминантно не говори о пословном пропадању свог колеге, већ о личном. Каже како се после неког времена на видео-састанку колега појављује са изгужваном кошуљом, на следећем је био необријан, а све време је био проблем што значајно касни са одговарањем на изузетно важну, пословну електронску пошту. Било ми је на више нивоа јасно о чему мој брат говори. Психолошки оправдано, док је пословно и социјално – на ивици прихватљивости. Овакав однос према послу био је пре епидемије тешко замислив, међутим, данас се, после годину дана пандемије ковида-19, таквим ситуацијама и описима све се мање чудимо. Јасно је зашто. Промењен је контекст који регулише много тога на нашем, персоналном, когнитивном и на општем, психолошком терену. У овом раду покушаћемо да систематизујемо углавном негативне ефекте ограничавања понашања услед епидемије, настојећи да сва ограничења која намећу непопуларне епидемијске „мере” третирамо као врсту независне варијабле у квазиексперименту у којем се прати афективно стање и утицај на квалитет живота.

Научни оквир проблема

Једно од основних, и уједно великих питања, које сматрамо важним за нашу тему, јесте објашњење настанка емоција које можемо сматрати почетним елементом и једним од најважнијих чинилаца трајнијих психолошких стања тј. расположења. Настанак емоција у оној форми у којој се оне појављују у нашем феноменолошком пољу, као многе друге продукте нашег когнитивног система није тривијално објаснити, нарочито када покушамо да обухватимо читаву генезу њиховог настанка, од делујућег стимулуса у спољашњој средини, преко изузетно сложеног унутрашњег, физиолошког плана, све до коначног продукта, рецимо, емоције страха која почиње да индукује наша расположења. Природно, оваква сложеност развоја емотивног садржаја резултирала је читавим класама објашњења настанка емоција и њихових комбинованих приступа, од традиционалних, физиолошких теорија, преко когнитивних па све до феноменолошких приступа.

Неки аутори сматрају перцепцију фундаменталним процесом у основи когнитивне радње коју наш психички систем обавља готово непрестано. Реч је о категоризацији стимулуса, објеката и збивања која чине свет у којем живимо (Brosch et al., 2010). Како је то веома

често у психологији, уласком у суштину оваквих процеса долазимо до великих изазова који се тичу обезбеђивања квалитетних научних објашњења појава којих смо свесни и које обављамо без улагања икаквих напора. Ништа мање сложена није ни структура механизма који обезбеђује други тип категоризације, односно смештање одговарајућих збивања из визуелног, било физичког, било когнитивног, психолошког света у одређене емотивне категорије. У обради управо овог дела стимулације треба тражити сам почетак формулације емотивног доживљаја јер тумачење збивања увелико одређује и емотивни тон који ће пратити збивање с којим се суочавамо. Било когнитивна, било емотивна, категоризација поред одређивања суштине природе и формирања нашег психолошког искуства, увелико обезбеђује и оптимизацију комплексности визуелног света на који смо као врста највише усмерени. Самим трансформисањем обиља дисталних стимулуса у перцепте, ми неизбежно побуђујемо одређене категорије знања и искуства похрањене у специјализованим доменима нашег когнитивног система што наше свеукупно ментално функционисање држи оптимизованим и омогућава му оперисање на вишим нивоима.

На научном, базично теоријском плану, питање о томе да ли су емоције и когниција два независна психолошка домена тј. категорије, изазивало је, са мањим удаљавањем и приближавањем базичних ставова, поприличне расправе између водећих научника из ове области. Једна од познатијих водила се током осамдесетих година прошлог века између Зајонца и Лазаруса, и у литератури је позната као Зајонц-Лазарус расправа у којој се двојица научника споре о (не)зависности емоција од когнитивне обраде односно когниције уопште (Fox, 2008). Роберт Зајонц, амерички социјални психолог, заступао је тезу да су емоције и когниција два независна домена. Основ за овакву тезу јесте разумевање да би се нешто сматрало когнитивним у својој природи, мора бити извођено на свесном плану, тј. субјект мора бити свестан обављања такве когнитивне радње, нпр. спровођења неке преференције, суђења, доношења неке одлуке и слично. Други основ његове тезе је искључиво емпиријски, утврђен у експерименталним истраживањима преференције одређених геометријских облика коришћењем кратке експозиције стимулуса при препознавању облика. У оваквим, рестриктивним условима, Зајонц је утврдио да је успех испитаника у препознавању критичног облика половичан (50%), из чега закључује да испитаници не препознају облике који су им претходно били приказани. Уз мању модификацију, увођењем нове групе испитаника којима није био наметнут облик који ће касније идентификовати, већ им је дата слобода да памте онај који им се допада,

успех у препознавању објеката расте на 60% тачно идентификованих стимулуса (Зајонс, 1980). Из оваквог тренда Зајонц закључује да преференцијама није потребно закључивање, то јест, да афективне реакције (преференције) не захтевају когницију (препознавање).

Наравно, други део научника који заступају супротне ставове о природи односа когниције и емоција имао је шта да одговори на овакве релативно тврде ставове Зајонца. Ричард Лазарус је у два наврата дискутовао са Зајонцем по овом питању (Lazarus, 1982, 1984). Како је то већ добро познато, Лазарус сматра да до настанка емотивног садржаја не може доћи без учешћа одговарајуће когнитивне радње, то јест процене природе надоласећег стимулуса тј. збивања. Другим речима, по Лазарусу, овако схваћена когнитивна компонента кључна је за настанак емоција. Лазарусова теорија има упориште у емпиријским подацима, баш као и Зајонцова.

Лазарус је извео релативно сложен експеримент у коме је испитаницима показивао филм о урођеничким дечацима који пролазе кроз брутално болан ритуал. Експеримент се састојао од две групе испитаника који су добили различите информације пре приказивања филма. Једна група је обавештена да је реч о сировом материјалу, документарном филму који су направили научници (антрополози) који су изучавали одређено племе у којем се ритуал одвија, док је другој групи речено да се ради о тзв. „драматизацији”, односно, да је реч о глумцима који настоје да верно дочарају исти ритуал. Група која је била обавештена да је реч о реалном збивању филм је пропратила значајно емотивније (као страшнији) у односу на групу којој је речено да је реч о драматизацији, тј. глуми (Lambert & Lazarus, 1970). Из резултата своје студије Лазарус закључује да је процена, кључна когнитивна компонента, та која нам обезбеђује информацију о томе да ли је објекат који опажамо, а који носи потенцијално емотивно збивање „добар” или „лош” и наглашава да тај исти когнитивни напон представља почетак интерактивног ланца когниције и емоције.

У даљој дискусији са Зајонцем Лазарус оспорава његове аргументе на основу којих је базирана тврдња да су ови домени независни и да когниција нема значајну улогу у формирању емотивног садржаја. То међутим, не значи да таква преференција има потенцијал да генерише јаку емотивну реакцију. Друга осетљива тачка у овој дискусији било је схватање о томе каква је природа когнитивних процеса. Данас није неуобичајено да когнитивни психолози прихватају да се „когницијом” може сматрати процес који се обавља и на нижем нивоу свести или чак постоји толеранција за неке потпуно несвесне процесе као што је рецимо аутоматизација, за које се већ одавно сма-

тра да су у својој суштини несвесни. Ипак, значај ове дискусије је несумњиво велики управо због тога што је у фокус интересовања вратио тада помало заборављен проблем односа когниције и емоција и на неки начин иницирао потоњу конструкцију когнитивних модела тог односа.

Свакако драгоцен извор сазнања о природи ових проблема представљају студије неурофизиологије емоција. Конкретније, у литератури наилазимо на истраживања посвећена расветљавању улоге сложене мождане творевине, лимбичког система, за који се сматра да регулише наш емотивни живот до нивоа улога његових компоненти као што је амигдала. Дејвид Сендер и тим његових сарадника објавио је студију која говори у прилог томе да би се амигдала могла третирати као детектор релевантности који обезбеђује нервну структуру за основне компоненте когнитивне процене, а то је брза аутоматизована детекција значаја која, како се сматра, нешто касније одређује наше емотивно искуство (Sander et al., 2003, 2005).

У оквиру неких теорија процена је описана као динамичка компонента, и то не нужно као претходница емотивног реаговања (Ellsworth, P. C., & Scherer, 2003). С друге стране, у литератури налазимо свега пар покушаја да се обезбеде емпиријски, експериментални докази за постојање аутоматизоване когнитивне процене (Smith & Kirby, 2001). Као што је и случај са моделима базичних когнитивних процеса, у основи ових модела налази се тежња да се преко јасних, операционално дефинисаних индикатора који произлазе из бихејвиоралних процедура (најчешће мерењем времена реаговања) утврди начин да се интерпретира процес на основу којег субјекти региструју различите догађаје и објекте у својој непосредној околини. У оквиру оваквог приступа односу когниције и емоција, за који се иначе сматра да има извесне предности при изучавању овог конкретног проблема, постоје макар два начина сагледавања когнитивне процене као покретача емоција (Williams et al., 1988; de Houwer & Hermans, 2010).

Један од начина који користи део истраживача огледа се у томе што се процена користи као елемент којим се објашњавају емоције, док други део сматра да је важније објаснити зашто сама процена има потенцијалну склоност (енгл. *bias*) да детерминише емоције (види више у Williams et al., 1997). Здраворазумски резоновано, уколико се тужна особа у одређеним ситуацијама окреће доминантно негативним аспектима исте ситуације, да ли нас то евентуално упућује да размишљамо да когнитивна склоност исте особе није доступна на свесном, когнитивном плану? Когнитивистичко објашњење би мог-

ло бити да аутоматизовани процеси и процене ситуације доводе до ангажовања и премештања пажње, дакле фокусирања на претеће и негативне стимулусе из околине. Дуже трајање оваквих когнитивних клишеа може довести до трајног сентимента и перцепције о томе да је свет једно претеће и опасно место (Fox, 2008).

Методолошки оквир проблема

Након релативно детаљног приказа проблема сложеног односа когниције и емоција, главних приступа том проблему и могућих решења, усредредићемо се на главни проблем рада, промену контекста услед избијања пандемије ковида-19 и њеног деловања на емотивну страну психичког живота и, последично, индуковања трајнијих емотивних стања, расположења. Контекст који је произвела пандемија вируса корона јесте вишеструко негативан и токсичан, на више начина и нивоа. Примарно, постоји читав низ директних извора опасности који потичу од објективног чиниоца, самог вируса, као и читавог низа мало познатих компликација које реално представљају претњу по људски живот или, у бољем случају, доводе од озбиљних оштећења здравља. Тренутно, након релативно успешног сузбијања ширења вируса, захваљујући пре свега проналаску вакцине против ковида-19 и спровођења имунизације, његова претња делује као суспендована пре него елиминисана захваљујући мутацији основног соја вируса, што представља опасност која „тиња” и на тај начин одржава већ постојећу несигурност у угроженом становништву. Секундарно, последице које проистичу из примарних настојања да се сузбије вирус, рестриктивне мере и клима у којој се спроводе ограничавањем људских слобода, њиховим смештањем у успутни дневнополитички оквир, чак и здраворазумски гледано, потенцијално доводе до низа социјалних и психолошких последица.

Од самог почетка деловања вируса у Кини, преко његовог преласка на Европски континент, перцепције и процене да је реч о нечему што се дешава другима на сасвим другом крају света, психолошки посматрано могле би се упоредити са деловањем споро емитијућег примовања (усмереног мењања контекста, тј. окружења) које најављује главни проблем у времену које долази, стварајући на унутрашњем когнитивном плану врсту анксиозног предвиђања и страха за сопствени живот. У тренутку првог регистрованог случаја, а већ увелико захваћене италијанске регије Ломбардије у којој се тада бележи незапамћена ескалација на већ троцифрен број заражених дневно,

сви одбрамбени механизми негирања нестају и делује као да су се стекли сви услови за регистровање објективно животно претеће ситуације. Овакво континуирано окружење, клима која се полако претвара у сасвим другачији начин живота, за потребе нашег рада може се у квазиексперименталној поставци третирати као врста независне варијабле која врши одређену емотивну модулацију и ствара дубље психолошке последице, преко трајнијих емотивних стања, расположења, па све до нарушавања општег менталног здравља.

Други извор информација који доприноси претећој когнитивној процени допире од већ свакодневне комуникације и дигиталне социјализације којима смо све више склони, а то су друштвене мреже. На различитим дигиталним платформама током пандемије размењене су милијарде порука са различитим садржајем чији се један значајан део може сматрати оправдано упитним. Наравно, остаје непознат егзактан податак о томе какав је доминантан квалитет таквих информација, али велика је вероватноћа да се претежно ради о садржајима који погодују негативној психолошкој процени и опасности од конкретне ситуације, што би се могло очекивати у временима озбиљне друштвене кризе каква је захватила готово читав свет. Нека истраживања овог проблема иду чак толико далеко да доказују тезу о томе да би страх од ковида-19 могао бити нека врста емоционалне заразе (Wheaton et al., 2021).

У опису пандемијског контекста не бисмо смели да изоставимо такође претећи квалитет који се односи на будућност, пре свега усмерен на егзистенцијалну неизвесност у могућем паду животног стандарда, неизвесност у задржавању радног места, што може имати озбиљне финансијске последице како на индивидуалном плану, тако и на плану читавих породица. И ове последице могу да се припишу директном дејству спровођења противепидемијских мера које великом брзином заустављају како дотадашњу социјалну, тако и привредну динамику.

Када узмемо у обзир све што је наведено, може се закључити да поред претње по опште физичко здравље, пандемија ковида-19 са свим својим манифестацијама, као и континуирано спровођеним мерама сузбијања епидемије, потенцијално негативно делује и на опште ментално здравље. Сада већ бројне студије доказују ову тврдњу. У контексту пандемије испитивани су различити психолошки феномени, од читања туђих емоција у условима ношења маске (Carbon, 2020), до комплексних питања менталног здравља током пандемије ковида-19 (Cullen et al., 2020)

Психолошке последице пандемије – емпиријска евиденција

Група кинеских психолога позабавила се у жеку епидемије једним аспектом описаних проблема, истражујући утицај социјалног дистанцирања, отуђења и негативних емоција на формирање афективних поремећаја и посттрауматског стресног поремећаја. Њихови резултати, агрегирани из студије која је обухватила више од 6000 субјеката, поједностављено речено показују да изолација и наведене групе феномена стоје у корелацији. Конкретније, негативне емоције са једне и алијенација са друге стране могу да најаве посттрауматски стресни поремећај. Поред тога, регистровани су и латерални ефекти који су одређени нивоом регистроване анксиозности (Zhu et al., 2021). На размере и распрострањеност оваквих манифестација указује друга студија у којој је учествовало више десетина аутора и која је спроведена на више континената са намером да се испита веза између забране напуштања домова и менталног здравља (Ammar et al., 2020).

Главни налаз до којег је ова група дошла сакупљајући податке из Африке, Азије и Европе говори о томе да су мере затварања и забране изласка из домова довеле до претежно негативних ефеката на плану менталног благостања, као и до негативних емоција и расположења. Установљени резултати имају своју референтну тачку која се временски односи на стање пре избијања ковид-19 пандемије. Детаљнију слику општег негативног стања пружа истраживање групе аутора из Аргентине који су на узорку од 6507 испитаника, који су процењивали квалитет својих емоција у две временске тачке, на почетку увођења карантина и две недеље касније, пратили квалитет емоција водећи рачуна о повезаности варијабли као што су пол, старост, образовање и време посвећено праћењу вести о пандемији. Установљене су промене, то јест, статистички значајно различите процене између две временске тачке, што ауторима дозвољава да промене ка негативном полу припишу ефектима карантина (Sanet-Juric et al., 2020).

На овом месту можемо поставити занимљиво питање о томе шта са аспекта личности одређује овакав однос когниције и емоција. Један од емпиријских покушаја успостављања оваквих релација успостављен је преко црте неуротицизма. Неуротицизам се дефинише као црта која одваја људе по негативној емоционалности на основу које се може проценити оквир негативних исхода као што су слабо субјективно ментално стање (Lucas, 2018; Soto, 2019), физичко и ментално здравље (Kotov et al., 2010; Malouff et al., 2005). Истраживање

у контексту опажања услова живота у околностима ковид-19 пандемије имало је два циља. Први је био да се установи да ли је неуротицизам повезан са нивоом негативног ефекта контекста и његова варијабилност, док је други циљ био утврдити да ли се неуротицизам може повезати са степеном информисаности и забринутости над кризом и јачим негативним емоцијама током такве преокупације. Аутори ове студије су показали да постоје корелације испитаних услова са неуротицизмом и понудили су одговарајуће моделе исте интеракције у којима црта неуротицизма има значајну улогу (Kroencke et al., 2020).

Може се поставити и питање начина понашања то јест, неке врсте стратегије, хеуристике ублажавања негативних ефеката карантина. Другим речима, да ли постоји неки трик којим би се време ван изолације и садржај тог времена могли применити на ублажавање негативног садржаја током изолације. О томе говори студија спроведена у Ирској током карантина у којој је група аутора испитивала унутарперсонално варирање емотивних стања код 605 испитаника и анализу садржаја времена. Главни налаз ове студије показује да поред највећег дела временаведеног у кући (74%), у великој мери краће време проведено ван куће (8%) значајно утиче на добро расположење и редукује негативне емоције. Активности које омогућавају овакав емотивни опоравак нису другачије од оних које велики део људи иначе обавља и у нормалним околностима им не придаје посебан значај: физичка активност, вежбање, рад у башти, хоби и брига о деци (Lades et al., 2020).

Већина описаних истраживања заправо потврђује здраворазумско знање о релативно штетним ефектима лоше климе, опште здравствене опасности, отуђења и изолације. Последице, потпуно је јасно да макар краткотрајни повратак устаљеним, природним шемама понашања благотворно делује како на генерисање емоција, тако и на квалитет живота и ментално здравље уопште. Са трајањем епидемије, научна евиденција о готово свим врстама психолошких ефеката и корелата са проценом ситуације проузроковане пандемијом корона вируса бива све бројнија. Прегледом литературе може се стећи општи утисак о томе да већина налаза изведених истраживања потврђује значајност контекста одређеног како епидемијом корона вируса тако и различитим мерама које додатно отежавају већ компликовану општу здравствену ситуацију. У контексту проблема нашег истраживања, може се размишљати о томе да се, као у неким емпиријским студијама, когнитивистичка оријентација у теоријама настанка емоција корпусом истраживања додатно учвршћује. Другачије речено, оно што је било доказивано у спорадичним експерименталним

студијама, почев од чувених експеримената Шахтера (Reisenzein, 1983; Schachter & Singer, 1963), Лазарусових истраживања која су и довела до когнитивистичке оријентације у психологији емоција, показано је и повезивањем дуготрајних, рестриктивних, социјално-психолошки специфичних услова живота какве намеће пандемија корона вируса са процењивањем квалитета емотивне психолошке стране живота. Перцепција, још важније – когнитивно процењивање ситуације животне опасности, ризика, неповерења и несигурности, социјалне изолације – несумњиво детерминише емотивна стања, расположења која даље утичу на квалитет свакодневног живота.

Иако примамљиво, истовремено није ни мало захвално дати неку децидну препоруку о томе шта би се могло предузети да се ублажи негативни психолошки аспект овакве колосалне, поливалентне кризе. Уместо издвајања изолованих мера превенције, пре би се на основу нарасле опште научне грађе могло закључити да се у скоро свим сферама живота може размишљати о примени мултидисциплинарне интервенције, Од подизања опште здравствене културе, свести о значају вакцинације до сузбијања лажних вести и теорија завере, па све до примене различитих терапеутских техника, како би се ублажили негативни ефекти здравствене, социјалне и психолошке кризе проузроковане корона вирусом и истовременим спровођењем конкретних противепидемијских мера.

Референце

- Ammar, A., Mueller, P., Trabelsi, K., Chtourou, H., Boukhris, O., Masmoudi, L., Bouaziz, B., Brach, M., Schmicker, M., Bentlage, E., How, D., Ahmed, M., Aloui, A., Hammouda, O., Paineiras-Domingos, L. L., Braakmanjansen, A., Wrede, C., Bastoni, S., Pernambuco, C. S., ... Hoekelmann, A. (2020). Psychological consequences of COVID-19 home confinement: The ECLB-COVID19 multicenter study. *PLoS ONE*, *15*(11). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0240204>
- Brosch, T., Pourtois, G., & Sander, D. (2010). The perception and categorisation of emotional stimuli: A review. In *Cognition and Emotion* (Vol. 24, Issue 3). <https://doi.org/10.1080/02699930902975754>
- Canet-Juric, L., Andrés, M. L., del Valle, M., López-Morales, H., Poó, F., Galli, J. I., Yerro, M., & Urquijo, S. (2020). A Longitudinal Study on the Emotional Impact Caused by the COVID-19 Pandemic Quarantine on General Population. *Frontiers in Psychology*, *11*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.565688>
- Carbon, C. C. (2020). Wearing Face Masks Strongly Confuses Counterparts in Reading Emotions. *Frontiers in Psychology*, *11*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.566886>

- Cullen, W., Gulati, G., & Kelly, B. D. (2020). Mental health in the COVID-19 pandemic. In *QJM* (Vol. 113, Issue 5). <https://doi.org/10.1093/QJMED/HCAA110>
- de Houwer, J., & Hermans, D. (2010). Cognition and emotion: Reviews of current research and theories. In *Cognition and Emotion: Reviews of Current Research and Theories*. <https://doi.org/10.4324/9780203853054>
- Ellsworth, P. C., & Scherer, K. R. (2003). Appraisal processes in emotion. In *Handbook of affective sciences*.
- Fox, E. (2008). Emotion Science. In *Emotion Science*. <https://doi.org/10.1007/978-1-137-07946-6>
- Kotov, R., Gamez, W., Schmidt, F., & Watson, D. (2010). Linking „Big“ personality traits to anxiety, depressive, and substance use disorders: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 136(5). <https://doi.org/10.1037/a0020327>
- Kroencke, L., Geukes, K., Utesch, T., Kuper, N., & Back, M. D. (2020). Neuroticism and emotional risk during the COVID-19 pandemic. *Journal of Research in Personality*, 89. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2020.104038>
- Lades, L. K., Laffan, K., Daly, M., & Delaney, L. (2020). Daily emotional well-being during the COVID-19 pandemic. *British Journal of Health Psychology*, 25(4), 902–911. <https://doi.org/10.1111/bjhp.12450>
- Lambert, W. W., & Lazarus, R. S. (1970). Psychological Stress and the Coping Process. *The American Journal of Psychology*, 83(4). <https://doi.org/10.2307/1420698>
- Lazarus, R. S. (1982). Thoughts on the relations between emotion and cognition. *American Psychologist*, 37(9). <https://doi.org/10.1037/0003-066X.37.9.1019>
- Lazarus, R. S. (1984). On the primacy of cognition. *American Psychologist*, 39(2). <https://doi.org/10.1037/0003-066X.39.2.124>
- Lucas, R. E. (2018). Exploring the Associations Between Personality and Subjective Well-Being. In *Handbook of well-being*.
- Malouff, J. M., Thorsteinsson, E. B., & Schutte, N. S. (2005). The relationship between the five-factor model of personality and symptoms of clinical disorders: A meta-analysis. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 27(2). <https://doi.org/10.1007/s10862-005-5384-y>
- Reisenzein, R. (1983). The Schachter theory of emotion: Two decades later. *Psychological Bulletin*, 94(2). <https://doi.org/10.1037/0033-2909.94.2.239>
- Sander, D., Grafman, J., & Zalla, T. (2003). The Human Amygdala: An Evolved System for Relevance Detection. In *Reviews in the Neurosciences* (Vol. 14, Issue 4). <https://doi.org/10.1515/REVNEURO.2003.14.4.303>
- Sander, D., Grandjean, D., Pourtois, G., Schwartz, S., Seghier, M. L., Scherer, K. R., & Vuilleumier, P. (2005). Emotion and attention interactions in social cognition: Brain regions involved in processing anger prosody. *NeuroImage*, 28(4). <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2005.06.023>
- Schachter, S., & Singer, J. (1963). „Cognitive, social, and physiological determinants of emotional state“ *Psychological Review*, 70(1). <https://doi.org/10.1037/h0038845>
- Smith, C. A., & Kirby, L. D. (2001). Toward Delivering on the Promise of Appraisal Theory. In *Appraisal processes in emotion: Theory, methods, research*.

- Soto, C. J. (2019). How Replicable Are Links Between Personality Traits and Consequential Life Outcomes? The Life Outcomes of Personality Replication Project. *Psychological Science*, 30(5). <https://doi.org/10.1177/0956797619831612>
- Wheaton, M. G., Prikhidko, A., & Messner, G. R. (2021). Is Fear of COVID-19 Contagious? The Effects of Emotion Contagion and Social Media Use on Anxiety in Response to the Coronavirus Pandemic. *Frontiers in Psychology*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.567379>
- Williams, J., Watts, F., Macleod, C., & Mathews, A. (1997). Cognitive Psychology and Emotional Disorders, Second Edition. In *Wiley*.
- Zajonc, R. B. (1980). Feeling and thinking: Preferences need no inferences. *American Psychologist*, 35(2). <https://doi.org/10.1037/0003-066X.35.2.151>
- Zhu, Y., Zhang, L., Zhou, X., Li, C., & Yang, D. (2021). The impact of social distancing during COVID-19: A conditional process model of negative emotions, alienation, affective disorders, and post-traumatic stress disorder. *Journal of Affective Disorders*, 281, 131–137. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.12.004>

Vasilije Gvozdenović*

PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE EPIDEMIC: A QUASI-EXPERIMENTAL STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN COGNITION AND EMOTION

Abstract: The text discusses the complex relationship between cognition and emotions through the perspective of the negative impact of the coronavirus pandemic on emotional life and mental health. This complex relationship between cognition and emotion is problematized through a descriptive empirical, i.e. quasi-experimental study in which the changed life environment embodied both in the pandemic and in the implemented measures that include changes in behavioural routines, uncertainty of everyday life through a real threat of infection, isolation, etc., and treated as a kind of independent variable in registering changes in the psychological sphere. The first part of the text elaborates in detail the scientific framework for considering the relationship between cognition and the emergence of emotions, the central discussion provides problem settings, while the final parts of the text are dedicated to the possible implications of these problems together with some recommendations that could seem useful in preventing more serious psychological consequences.

Key words: cognition, emotions, pandemic, corona virus, epidemiological measures

* Laboratory for Neurocognition and Applied Cognition, Department of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Вања Ковић*

НЕУРОПСИХОЛОШКЕ ПОСЛЕДИЦЕ КОВИДА-19

Апстракт: Током пандемије ковида-19 забележено је повећање анксиозности, депресије, поремећаја спавања и мисли о самоубиству код многих ковид-пацијената. Људи су искусили бројне последице повезане са пандемијом – попут затварања универзитета, преласка на рад на даљину и губитка прихода или запослења – које су допринеле погоршању менталног здравља. У овом раду биће приказани резултати систематских покушаја праћења неуропсихолошких последица ковида-19, али и других појединачних студија. С обзиром на то да је искуство показало да утицај ванредних ситуација на ментално здравље надмашује њихов утицај на физичко здравље, може се очекивати да ћемо тек за извесно време моћи да подвучемо црту када су далекосежне неуропсихолошке последице ковид-19 у питању.

Кључне речи: ковид-19, пандемија, неуропсихологија, когниција, ментално здравље

Требало је да прође извесно време од избијања пандемије да се поглед академске и медицинске заједнице усмери на неуролошке, когнитивне и психолошке последице ковида-19. Доктор Роберт Стеванс са „Донс Хопкинса” је један од неколицине истраживача који су указивали на ту страну проблема и тврдили да сви хоспитализовани пацијенти на интензивној нези, са тежом клиничком сликом, по правилу буду у делиријуму. Није притом било јасно да ли су неуролошки симптоми уједначени, или се разликују од пацијента до пацијента, јер је тек требало кренути са праћењем и тог аспекта проблема. У односу на почетне, усамљене гласове који су скретали пажњу на неуролош-

* Лабораторија за неурокогницију и примењену когницију, Одељење за психологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду. vanja.kovic@f.bg.ac.rs

ке, когнитивне и психолошке последице ковида-19, већ до краја 2020. године истраживачи из целог света су се удружили у расветљавању неуропсихолошких последица пандемије и формирали један широки конзорцијум „Global Consortium to Study Neurological Dysfunction in COVID-19”, који чини 70 истраживачких јединица из 15 земаља широм света (Frontera et al., 2020, McNett et al., 2020).

Једна од опсежнијих студија објављених прошле године указала је на то да су пандемија и последична економска рецесија негативно утицали на ментално здравље многих људи, а да је нарочито била изазовна за људе који већ пате од менталних болести или зависничког понашања (Panchal et al., 2020). Током пандемије, отприлике 4 од 10 одраслих особа у САД пријавило је симптоме анксиозности или депресивног поремећаја, у односу на 1 од 10 одраслих особа које су ове симптоме пријавиле од јануара до јуна 2019. године. Анализирајући резултате овог истраживања из 2020. године, може се видети да су многи одрасли пријавили специфичне негативне утицаје на своје ментално здравље и благостање, као што су потешкоће са спавањем (36%) или исхраном (32%), повећање употребе алкохола или недозвољених супстанци (12%), и погоршање хроничних стања (12%), због бриге и стреса због корона вируса. Како пандемија одмиче, очекује се да ће ови проценти бити још израженији, с обзиром на факторе попут периода изолације или губитка посла.

Због затварања универзитета и губитка прихода, млади одрасли људи доживели су бројне последице повезане са пандемијом, а које су допринеле погоршању менталног здравља. Током пандемије чак 56% младих узраста од 18 до 24 године пријављује симптоме анксиозности и/или депресивног поремећаја. Такође, забележен је пораст пријављивања употребе недозвољених супстанци (25% наспрам 13% пре пандемије) и мисли о самоубиству (26% наспрам 11%). Током пандемије, одрасли у домаћинствима са губитком посла или нижим примањима пријављују веће стопе симптома менталних болести од оних без посла или губитка прихода (53% наспрам 32%). Анкета о здравственом праћењу спроведена средином јула 2020. године открила је да је у домаћинствима са оваквим губицима, у поређењу са домаћинствима у којима није било губитка прихода или запослења, забележено отежано спавање или једење, повећање употребе алкохола или недозвољених супстанци и погоршање хроничних стања (процентуално, 46% према 59%). У овом истраживању такође је забележено да су људи са нижим приходима углавном били под већим ризиком од негативних утицаја на ментално здравље због бриге или стреса због корона вируса.

Истраживање је такође указало на забринутост због лошег менталног здравља и добробити деце и њихових родитеља, посебно мајки (нарочито због затварања школа и недостатка бриге о деци). Тако жене са децом чешће пријављују симптоме анксиозности и/или депресивног поремећаја од мушкараца са децом (49% наспрам 40%). Генерално, и пре и током пандемије жене су пријавиле веће стопе анксиозности и депресије у поређењу са мушкарцима. На пример, 47% жена пријавило је симптоме анксиозности и/или депресивног поремећаја у поређењу са 38% мушкараца у децембру 2020. Међу женама на радном месту, свака четврта је размишљала да напусти посао или скрати радно време. Посете одељењима за хитне случајеве у вези са злостављањем деце опале су током избијања ковида-19; међутим, озбиљност повреда повезаних са злостављањем деце повећала се и резултирала већим бројем хоспитализација.

У јануару 2021. године 41% одраслих пријавило је симптоме анксиозности и/или депресивног поремећаја, а у истраживању из јуна 2020. године, 13% одраслих пријавило је нову или повећану употребу недозвољених супстанци због стреса повезаног са корона вирусом, док је 11% одраслих пријавило мисли о самоубиству у протеклих 30 дана. Смртни случајеви као последица предозирања наркотицима били су посебно изражени од марта до маја 2020. године у САД током периода изолације.

У радничкој популацији забележена је дискрепанца у односу на ризик од заразе корона вирусом. У оним популацијама где је ризик од пандемије израженији, радници чешће пријављују симптоме анксиозности или депресивног поремећаја (42% према 30%), започињање или повећање употребе недозвољених супстанци (25% према 11%) и мисли о самоубиству (22% према 8 %).

Лекари у великом чикашком медицинском центру открили су да је више од 40% ковид пацијената на почетку имало неуролошке манифестације, а више од 30% пацијената имало је оштећену когницију. Бележе да понекад неуролошке манифестације могу бити поражавајуће и чак могу довести до смрти. Са друге стране, нису забележени неуролошки симптоми на малом узорку популације деце са ковидом-19 (Lu et al., 2020), а слично је пријављено и код Донга и сарадника (Dong et al., 2020).

Британски лекари бележе (Whiteside et al., 2021) да у неким случајевима вирус може директно да утиче на мозак, уз могуће механизме засноване на инфекцији и упали, а такође је забележен низ секундарних неуролошких ефеката као дела шире системске болести. Као резултат, поред добро познатих потешкоћа са умором и смањењем

кондиције, људи који се опорављају од ковида-19 могу имати и когнитивне, емоционалне и проблеме у понашању који захтевају упућивање на неуропсихолошке и/или неуропсихијатријске службе. Још увек не постоје прецизни показатељи о томе колико је људи у Британији погођено пандемијом на неуропсихолошком плану, нити колико ће дуго њихови проблеми трајати. Међутим, у Великој Британији су случајеви оболелих од ковида-19, примљених у болницу са неуролошким и неуропсихијатријским карактеристикама, пажљиво профилисани као део студије Националног регистра *Coronerve*. Од 125 забележених случаја, (Varatharaj et al., 2020), 31% пацијената је био са измењеним менталним статусом, од тога је енцефалитис идентификован код 18%, неспецификована енцефалопатија код 23% и неуропсихијатријски поремећај код 59% пацијената. Од 23 случаја класификованих као неуропсихијатријски, 43% је описано као да има психозу, 26% неурокогнитивни поремећај и 30% друге психијатријске поремећаје. Код 5% од укупног броја пацијената регистрован је периферни поремећај, а 2% је имало неки други неуролошки поремећај.

Узимајући у обзир међународне и британске податке Елул и сарадници (Ellul et al., 2020) прегледали су 901 извештај о случајевима пацијента са неуролошким манифестацијама ковида-19 до маја 2020. и нашли да је енцефалопатија била релативно честа и пријављена за укупно 93 пацијента. Енцефалитис је забележен код осам пацијената, а Гијен-Бареов синдром код 19 пацијената. Важно је напоменути да постоји одређена сумња у вези са тим да ли је ковид-19 био узрок у свим овим случајевима, јер се у појединим извештајима није могла утврдити узрочност. Без обзира на то, јасно је да постоје случајеви „неуро-ковида“ и да је за ове пацијенте било неопходно обезбедити одговарајуће начине неге и рехабилитације. Измењена ментална стања, упркос томе што су забележена у свим узрастима, најчешће су пријављена код пацијената у седамдесетим годинама (Goldberg, 2020).

У једном прошлогодишњем прегледном чланку (Ritchie et al., 2020) разматрани су шири неуропсихолошки аспекти ковида-19. Тако је документовано да је код 70% људи са ковидом-19 била неопходна механичка вентилација, те да су имали акутни респираторни дистрес синдром, док је 78% од њих имало когнитивне проблеме након отпуста и приближно 50% и током следеће године. Утврђени су свакодневни проблеми са меморијом, као што су заборављање лекова и заказаних прегледа, и то и након отпуста. Даље, исти истраживачи бележе да су код значајног броја пацијената који су провели време на интензивној нези забележена трајна когнитивна оштећења. На основу претходног истраживања, Волтерс и сарадници (Wolters et al.,

2013) сугеришу да су трајни когнитивни дефицити вероватно чести код људи који су имали тешке облике ковида-19, чак и кад није било очигледних неуролошких последица у акутним фазама.

Такође је забележено да код пацијената са већ постојећим неуролошким стањима, а који су се разболели од ковида-19, постоје назнаке да коморбидитети могу довести до тешких облика болести (нпр. Louapre et al. (2020) пронашли су овај образац код људи са мултиплом склерозом). Иако ова истраживања нису рађена на великим групама, истраживачи закључују да је когниција у таквим случајевима подложна убрзаном опадању, бар у раним фазама опоравка. Студије у овом контексту указују на проблеме са пажњом, меморијом, обрадом информација и егzekутивним функцијама. Међутим, поред ове широке лепезе неуролошких и неуропсихијатријских потешкоћа у когнитивном функционисању, описана је и могућност настанка ретких и/или тешко препознатљивих синдрома. Тако је, на пример, у Индији описан случај 62-годишњег пацијента који је развио ковид-19, а затим је доживео мождани удар и завршио са Балинтовым синдромом. То је, иначе, први случај овог ретког синдрома забележен код пацијента са дијагнозом ковида-19.

Утицај ковида-19 на ментално здравље такође се може проценити као висок, на основу знања стеченог кроз раније пандемије. Ричи и сарадници (Ritchie et al., 2020) наводе истраживање психолошког стреса код акутног респираторног синдрома (SARS) и блискоисточног респираторног синдрома (MERS), идентификујући да је до 70% људи са потврђеним MERS-ом показало психијатријске симптоме, укључујући психозу и халуцинације током пријема, као и да је у студији на 90 особа са SARS-ом дијагностиковано 59% са психијатријским поремећајем, који се задржао у трећини случајева две до три године након болести. Извештај Британског психолошког друштва такође је нагласио могућност трајнијих потешкоћа са расположењем, анксиозношћу и умором који ће вероватно имати људи који се опорављају од мање тешких случајева ковида-19, на пример, они који су хоспитализовани, али нису били на интензивној нези, који би те симптоме могли да искусе у мањем интензитету, као и велики број људи који се нису осећали добро, али нису били хоспитализовани. Чланови породице и неговатељи такође могу да искусе анксиозност, стрес и проблеме са расположењем и спавањем, а узрок томе може да лежи и у ограничењима приликом посећивања чланова породице у болници.

У Њујорку је спроведена и ове године објављена студија која је пратила дугорочне последице ковид-19 пандемије на рад мозга

(Jaywant et al., 2021). Узорак је чинило 57 пацијената са највећим ризикум од развоја теже клиничке слике. Међу овом популацијом аутори наводе високу преваленцију когнитивних оштећења (> 80%), пре свега пажње и егзекутивних функција. Већина пацијената имала је благо или гранично оштећење (<1 стандардне девијације) и није било значајних корелација између когнитивних постигнућа и психијатријских симптома, трајања интубације или времена од екстубације. Аутори наводе да је ово био пригодан узорак, те да су подаци изведени ретроспективно, односно да темељан опис когнитивног стања пре хоспитализације није био доступан. Резултати једне недавне студије спроведене у Великој Британији показали да је нижа когнитивна способност заправо кључни фактор ризика повезан са вероватноћом инфекције ковидом-19 и хоспитализације (Batty et al., 2020).

У Кини је забележено да током акутне фазе ковида-19 око 36% заражених развија неуролошке симптоме, од којих 25% може да се припише директном учешћу централног нервног система (Мао et al., 2019). Главни симптоми укључују, али нису ограничени на вртоглавицу, главобољу, оштећење свести и нападе (Helms et al., 2020). Међу пацијентима који показују неуролошке симптоме забележени су случајеви и без већ постојећих неуролошких поремећаја и са њима (Lechien et al., 2020). На интензивној нези пацијенти су показивали узнемиреност, конфузију, док они са благим и умереним симптомима болести пријављују дисфункције мириса (85,6%) и укуса (88,0%). Код око 11% пацијената аносмија се јавила пре било којих других клиничких симптома. Ковид-19 може да доведе и до промена коагулације и изазове цереброваскуларну исхемију чак и код младих пацијената, од којих многи пате од исхемијског можданог удара великих крвних судова (González-Pinto et al., 2020; Oxley et al., 2020). Тежина инфекције ковидом-19 је, притом, веома значајна, јер је 5,7% тешких случајева патило од исхемијског можданог удара (Helms et al., 2020) или је имало већ постојеће васкуларне факторе ризика, посебно старији код којих се исхемијски мождани удар догодио као одложена компликација (Beyrouti et al., 2020; Viguier et al., 2020). У ретким случајевима, три до десет дана након развоја симптома појавили су се и случајеви Гијен-Бареовог (Toscano et al., 2020) и Милер-Фишеровог синдрома (Gutiérrez-Ortiz et al., 2020).

У једној од ретких лонгитудиналних студија, осамдесет и једна здрава, старија, одрасла особа испитана је због својих неуропсихолошких карактеристика, укључујући физичку слабост пре пандемије. После тога, њих 50 пристало је на разговор и поновну неуропсихолошку процену током периода изолације и непосредно након њега. Урађен је психолошки скрининг да би се процениле могуће промене

расположења и умор. Истраживање је у узорку одабране старије популације указало на сложену повезаност когнитивних, психолошких и физичких фактора у појави пандемијског замора. Тим истраживача у Лабораторији за клиничку и експерименталну неуропсихологију Психолошког факултета Универзитета у Женеви у Швајцарској, известио је да пандемија може да утиче на централни нервни систем, посебно на лимбички систем одговоран за понашања и емоционалне одговоре (Voruz et al., 2021). Тим је применио стандардизоване неуропсихолошке, неуролошке, психијатријске и тестове за чуло мириса за 45 пацијената. Пацијенти су подељени у три групе, према тежини респираторне болести у акутној фази: тешке, умерене или благе. Тешки случајеви су примљени на одељење интензивне неге са респираторном асистенцијом, умерени случајеви су хоспитализовани без респираторне помоћи, а блажи пацијенти нису примљени у болницу. Истраживачи су у акутној фази болести открили високу преваленцију психијатријских симптома, без обзира на тежину болести. Пацијенти у све три групе испољили су симптоме депресије, манију, анксиозност, стрес, апатију, посттрауматски стресни поремећај и дисоцијативне поремећаје. Неки пацијенти су пријавили несаницу, умор и патолошку сомноленцију. Када је реч о чулу мириса, трећина групе са благом клиничком сликом, три четвртине групе са умереном клиничком сликом и скоро половина пацијената са тешком клиничком сликом има хипосмију или делимични губитак мириса шест до девет месеци након заразе. Након тога, у групи са тешком клиничком сликом, 13,33 посто је и даље имало аноскопију или потпуни губитак мириса. Иако су когнитивни дефицити забележени у три групе били уобичајени, на неке домене когниције и расположења утицали су различито, у зависности од тежине болести. Када је у питању дуготрајно епизодно памћење, пацијенти са тешком клиничком сликом имали су слабији учинак од групе са благом сликом. Такође су показали више анозогнозије (негирања стања) због дисфункције меморије. Група са благом клиничком сликом била је више под стресом, узнемирена, депресивна и пријавила је више когнитивних проблема. Група са умереном клиничком сликом је слабо препознавала мултимодалне емоције од групе са благом сликом.

Метааналитичка студија (Rogers et al., 2020) са 3559 случајева одраслих са SARS, MERS и ковид-19 епидемијом идентификовала је оштећење меморије у трећини случајева на пријему у болницу и у 19% случајева након болести, при чему су код ковида-19 биле погођене и млађе одрасле особе. Студија је показала да когнитивна оштећења могу да потрају и након акутне фазе инфекције ковидом-19. Студија на 18 пацијената са благим до умереним ковид-19 симптомима (који

нису захтевали интензивну негу), просечне старости од 42 године, спроведена је око 85 дана након опоравка. Установљено је да преко 75% пацијената има проблеме са епизодним памћењем, пажњом и концентрацијом, које нису биле повезане са умором, депресијом, хоспитализацијом, лечењем, виремијом или акутним запаљењем (Woo et al., 2020). Истраживачи на основу овога закључују да когнитивне промене могу да се јаве и са временским отклоном и након блажих инфекција.

Да пацијенти са инфекцијом ковидом-19 могу имати когнитивна оштећења убрзо након отпуста из болнице извештавају и Алмерија и сарадници (Almeria et al., 2020). Присуство неуролошких симптома током инфекције, као што су главобоља, аносмија и губитак укуса, били су главни фактори ризика за когнитивно оштећење повезано са пажњом, памћењем и егзекутивним функцијама. Потреба за терапијом кисеоником такође је била повезана са дефицитом памћења, пажње и извршне функције. Анксиозност и депресија били су повезани са когнитивним тегобама, иако није утврђен пад постигнућа на неуропсихолошким тестовима код ових пацијената.

Једно новије истраживање које је спроведено у Шпанији (Lavigne-Serván et al., 2021), имало је за циљ да испита последице затварања (изолације) на анксиозност, рутину спавања и егзекутивне функције. Регрутовано је 1028 деце и адолесцената, узраста од 6 до 18 година, настањених у Шпанији како би се испитао утицај ковида-19 на ову популацију. Резултати истраживања указали су на значајне разлике у егзекутивном функционисању између дечака и девојчица. Надаље, већи степен анксиозности забележен је у старосној групи од 9 до 12 година, а већи поремећаји спавања између 13 и 18 година.

Према Ричију и сарадницима (Ritchie et al., 2020), чини се да је хипокампус посебно осетљив на инфекције корона вирусом, повећавајући тако вероватноћу постинфекционог оштећења меморије и убрзавање неуродегенеративних поремећаја као што је Алцхајмерова болест. Стога је потребно даље праћење неуропсихолошких утицаја ковида-19 из епидемиолошких студија и клиничке праксе, за развој будућих програма скрининга и лечења како би се умањиле дугорочне когнитивне последице проузроковане пандемијом. Како пандемија прелази у другу годину, пажња научне заједнице све више почиње да се усмерава ка средњорочним и дугорочним последицама инфекције (Ritchie & Chan, 2021). На листи приоритета у том смислу високо место заузима и питање когнитивних оштећења, не само као директни ефекат неуротропне вирусне инфилтрације мозга, већ и због индиректних фактора повезаних са пандемијом, као што су повећана

социјална изолација и проблеми менталног здравља. Прелиминарне процене преваленције и временских оквира ефеката пандемије могу се добити из претходних неуропсихолошких студија дугорочних исхода, у којима су забележена когнитивна оштећења код 78% пацијената у току једне године, као и проблеми памћења који трају до пет година након акутне фазе у 50% случајева, независно од других психолошких проблема (Mikkelsen et al., 2012).

У закључку, можемо рећи да сви наведени извештаји и запажања сугеришу да ће многим преживелим ковид-19 пацијентима вероватно бити потребна неуропсихолошка процена и рехабилитација, као и да су разни начини на које је пандемија утицала на ментално здравље људи, а социјална изолација, као резултат мера безбедности, губитак посла или прихода су свакако међу најзначајнијим. Многи се надају (сада, средином 2021. године) да је крај пандемије на помолу. Међутим, све и да буде тако, пандемија ће имати побројане краткорочне, али и дугорочне последице по ментално здравље. Дугорочно праћење неуропсихолошких последица ковида-19 је изузетно важно, при чему не знамо колико ће дуго трајати акумулирани когнитивни, бихејвиорални и емоционални проблеми. Дугорочне последице су нарочито од значаја за праћење у популацијама које су под ризиком од нових или погоршања постојећих поремећаја менталног здравља, као и у популацијама које се суочавају са препрекама у приступу нези. Стога остаје да у неком будућем прегледу студија изведемо закључке о далекосежним неуропсихолошким последицама ковида-19 по ментално здравље људи.

Референце:

- Almeria, M., Cejudo, J. C., Sotoca, J., Deus, J., & Krupinski, J. (2020). Cognitive profile following COVID-19 infection: Clinical predictors leading to neuropsychological impairment. *Brain, behavior & immunity-health*, 9, 100163.
- Amanzio, M., Canessa, N., Bartoli, M., Cipriani, G. E., Palermo, S., & Cappa, S. F. (2021). Lockdown effects on healthy cognitive aging during the COVID-19 pandemic: A longitudinal study. *Frontiers in Psychology*, 12, 1861.
- Batty, G. D., Deary, I. J., Luciano, M., Altschul, D. M., Kivimäki, M., & Gale, C. R. (2020). Psychosocial factors and hospitalisations for COVID-19: prospective cohort study based on a community sample. *Brain, behavior, and immunity*, 89, 569–578.
- Beyrouti, R., Adams, M. E., Benjamin, L., Cohen, H., Farmer, S. F., Goh, Y. Y., ... & Werring, D. J. (2020). Characteristics of ischaemic stroke associated with COVID-19. *Journal of Neurology, Neurosurgery & Psychiatry*, 91(8), 889–891.

- Burdick, K. E., & Millett, C. E. (2021). The impact of COVID-19 on cognition in severe cases highlights the need for comprehensive neuropsychological evaluations in all survivors. *Neuropsychopharmacology*, 1–1.
- Dong, Y., Mo, X. I., Hu, Y., Qi, X., Jiang, F., Jiang, Z., & Tong, S. (2020). Epidemiological characteristics of 2143 pediatric patients with 2019 coronavirus disease in China. *Pediatrics*, 145(6), e20200702.
- Ellul, M. A., Benjamin, L., Singh, B., Lant, S., Michael, B. D., Easton, A., ... & Solomon, T. (2020). Neurological associations of COVID-19. *The Lancet Neurology*.
- Ellul, M., Varatharaj, A., Nicholson, T. R., Pollak, T. A., Thomas, N., Easton, A., ... & Michael, B. D. (2020). Defining causality in COVID-19 and neurological disorders.
- Frontera, J., Mainali, S., Fink, E. L., Robertson, C. L., Schober, M., Ziai, W., ... & GCS-NeuroCOVID Study. (2020). Global consortium study of neurological dysfunction in COVID-19 (GCS-NeuroCOVID): study design and rationale. *Neurocritical care*, 33, 25–34.
- Goldberg, M. F., Goldberg, M. F., Cerejo, R., & Tayal, A. H. (2020). Cerebrovascular disease in COVID-19. *American Journal of Neuroradiology*, 41(7), 1170–1172.
- González-Pinto, T., Luna-Rodríguez, A., Moreno-Estébanez, A., Agirre-Beitia, G., Rodríguez-Antigüedad, A., & Ruiz-Lopez, M. (2020). Emergency room neurology in times of COVID-19: malignant ischaemic stroke and SARS-CoV-2 infection. *European journal of neurology*, 27(9), e35–e36.
- Gutiérrez-Ortiz, C., Méndez-Guerrero, A., Rodrigo-Rey, S., San Pedro-Murillo, E., Bermejo-Guerrero, L., Gordo-Mañas, R., ... & Benito-León, J. (2020). Miller Fisher Syndrome and polyneuritis cranialis in COVID-19. *Neurology*, 95(5), e601-e605.
- Helms, J., Kremer, S., Merdji, H., Clere-Jehl, R., Schenck, M., Kummerlen, C., ... & Meziani, F. (2020). Neurologic features in severe SARS-CoV-2 infection. *New England Journal of Medicine*, 382(23), 2268–2270.
- Jaywant, A., Vanderlind, W. M., Alexopoulos, G. S., Fridman, C. B., Perlis, R. H., & Gunning, F. M. (2021). Frequency and profile of objective cognitive deficits in hospitalized patients recovering from COVID-19. *Neuropsychopharmacology*, 1–6.
- Lavigne-Cerván, R., Costa-López, B., Juárez-Ruiz de Mier, R., Real-Fernández, M., Sánchez-Muñoz de León, M., & Navarro-Soria, I. (2021). Consequences of COVID-19 confinement on anxiety, sleep and executive functions of children and adolescents in Spain. *Frontiers in psychology*, 12, 334.
- Lechien, J. R., Chiesa-Estomba, C. M., De Siati, D. R., Horoi, M., Le Bon, S. D., Rodriguez, A., ... & Saussez, S. (2020). Olfactory and gustatory dysfunctions as a clinical presentation of mild-to-moderate forms of the coronavirus disease (COVID-19): a multicenter European study. *European Archives of Oto-Rhino-Laryngology*, 277(8), 2251–2261.
- Louapre, C., Collongues, N., Stankoff, B., Giannesini, C., Papeix, C., Bensa, C., ... & De Sèze, J. (2020). Clinical characteristics and outcomes in patients with coronavirus disease 2019 and multiple sclerosis. *JAMA neurology*, 77(9), 1079–1088.

- Lu, X., Zhang, L., Du, H., Zhang, J., Li, Y. Y., Qu, J., ... & Wong, G. W. (2020). SARS-CoV-2 infection in children. *New England Journal of Medicine*, 382(17), 1663–1665.
- Mao, L., Jin, H., Wang, M., Hu, Y., Chen, S., He, Q., ... & Hu, B. (2020). Neurologic manifestations of hospitalized patients with coronavirus disease 2019 in Wuhan, China. *JAMA neurology*, 77(6), 683–690.
- McNett, M., Fink, E. L., Schober, M., Mainali, S., Helbok, R., Robertson, C. L., ... & Chou, S. H. (2020). The Global Consortium Study of Neurological Dysfunction in COVID-19 (GCS-NeuroCOVID): Development of Case Report Forms for Global Use. *Neurocritical care*, 33(3), 793–828.
- Mikkelsen, M. E., Christie, J. D., Lanken, P. N., Biester, R. C., Thompson, B. T., Bellamy, S. L., ... & Angus, D. C. (2012). The adult respiratory distress syndrome cognitive outcomes study: long-term neuropsychological function in survivors of acute lung injury. *American journal of respiratory and critical care medicine*, 185(12), 1307–1315.
- Oxley, T. J., Mocco, J., Majidi, S., Kellner, C. P., Shoirah, H., Singh, I. P., ... & Fifi, J. T. (2020). Large-vessel stroke as a presenting feature of Covid-19 in the young. *New England Journal of Medicine*, 382(20), e60.
- Panchal, N., Kamal, R., Orgera, K., Cox, C., Garfield, R., Hamel, L., & Chidambaram, P. (2020). The implications of COVID-19 for mental health and substance use. *Kaiser family foundation*.
- Ritchie, K., & Chan, D. (2021). The emergence of cognitive COVID. *World Psychiatry*, 20(1), 52.
- Ritchie, K., Chan, D., & Watermeyer, T. (2020). The cognitive consequences of the COVID-19 epidemic: collateral damage?. *Brain communications*, 2(2), fcaa069.
- Rogers, J. P., Chesney, E., Oliver, D., Pollak, T. A., McGuire, P., Fusar-Poli, P., ... & David, A. S. (2020). Psychiatric and neuropsychiatric presentations associated with severe coronavirus infections: a systematic review and meta-analysis with comparison to the COVID-19 pandemic. *The Lancet Psychiatry*, 7(7), 611–627.
- Toscano, G., Palmerini, F., Ravaglia, S., Ruiz, L., Invernizzi, P., Cuzzoni, M. G., ... & Miceli, G. (2020). Guillain-Barré syndrome associated with SARS-CoV-2. *New England Journal of Medicine*, 382(26), 2574–2576.
- Varatharaj, A., Thomas, N., Ellul, M. A., Davies, N. W., Pollak, T. A., Tenorio, E. L., ... & Plant, G. (2020). Neurological and neuropsychiatric complications of COVID-19 in 153 patients: a UK-wide surveillance study. *The Lancet Psychiatry*, 7(10), 875–882.
- Viguiet, A., Delamarre, L., Duplantier, J., Olivot, J. M., & Bonneville, F. (2020). Acute ischemic stroke complicating common carotid artery thrombosis during a severe COVID-19 infection. *Journal of neuroradiology*.
- Voruz, P., Allali, G., Benzakour, L., Nuber-Champier, A., Thomasson, M., Jacot, I., ... & Peron, J. A. (2021). Long COVID neuropsychological deficits after severe, moderate or mild infection. *medRxiv*.

- Whiteside, D. M., Oleynick, V., Holker, E., Waldron, E. J., Porter, J., & Kasprzak, M. (2021). Neurocognitive deficits in severe COVID-19 infection: Case series and proposed model. *The Clinical Neuropsychologist*, 1–20.
- Wolters, A. E., Slooter, A. J., van der Kooi, A. W., & van Dijk, D. (2013). Cognitive impairment after intensive care unit admission: a systematic review. *Intensive care medicine*, 39(3), 376–386.
- Woo, M. S., Malsy, J., Pöttgen, J., Seddiq Zai, S., Ufer, F., Hadjilaou, A., ... & Friese, M. A. (2020). Frequent neurocognitive deficits after recovery from mild COVID-19. *Brain communications*, 2(2), fcaa205.

Vanja Ković*

NEUROPSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF COVID-19

Abstract: During the COVID-19 pandemic, increased anxiety, depression, sleep disorders and suicidal thoughts were reported in many covid patients. People have experienced a number of consequences associated with the pandemic – such as the closure of universities, the transition to teleworking and the loss of income or employment – which have contributed to the deterioration of mental health. The results of systematic attempts to monitor the neuropsychological consequences of COVID-19, as well as of individual studies, will be presented in this paper. However, history has shown that the impact of disasters on mental health outweighs the impact on physical health, so we will only be able to complete the picture when far-reaching neuropsychological consequences of COVID-19 are concerned.

Keywords: COVID-19, pandemic, neuropsychology, cognition, mental health

* Laboratory for Neurocognition and Applied Cognition, Department of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade. vanja.kovic@f.bg.ac.rs

Селена Радовић*

БЛИСКОСТ И ИНТИМНИ ОДНОСИ У ДОБА ПАНДЕМИЈЕ: ПРАКСЕ И ДИСКУРСИ – ПРИМЕР СРБИЈЕ

Апстракт: Идеја рада је да скицира тачке пресека процеса индивидуализације у партнерским/интимним односима, са променама у рутинама и свакодневном животу појединаца, условљеним негативним деловањем пандемије ковида-19. У раду се креће од истраживачког питања да ли је и у којој мери пандемија ковида-19 утицала на интимне односе и сексуалне праксе. Полази се од опште хипотезе да пандемија јесте утицала на промене у поменутих праксама, а у којој мери и на који начин покушало се проверити квалитативним истраживањем фокусираним на узорак младих образованих људи у Београду. На трагу Гиденсове (Anthony Giddens) аргументације и теорије сексуалних сценарија (Gagnon & Simon), настојало се испитати како глобалне промене које се односе на трансформацију интима фигурирају са акутним пандемијским процесима, у циљу сагледавања специфичности ових варијација и потенцијалног новог тока демократских промена – у правцу смањења родних неједнакости у сексуалној сфери.

Кључне речи: интимни односи, индивидуализација, сексуални сценарији, ковид-19

Увод

Светска здравствена организација је 11. марта 2020. прогласила ковид-19 глобалном пандемијом. Истовремено, тимови друштвених научника почели су да истражују вишеструке утицаје вируса на различите сегменте психолошког и друштвеног благостања људи (Preciado, 2020; Sekkides et al., 2020; Ward, 2020). Истраживања ус-

* Селена Радовић, истраживачица сарадница, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду; Laboratoire d'études de Genre et de Sexualité (LEGS), Paris. selena.radovic@f.bg.ac.rs

мерена ка српском друштву указала су на његово отежано прилагођавање на спроведене мере и новонастале околности у многим друштвеним секторима, а предузете мере за заштиту изазвале су умножавање постојећих социјалних разлика (Pešić, 2020, стр. 482–483). Када је реч о истраживањима о деловању пандемије на партнерске и интимне односе, досадашња истраживања на ову тему заснована су на квантитативним подацима и углавном се односе на утицај вируса на сексуално и репродуктивно здравље људи. (Li et al., 2020; Michielsen et al., 2020; Balzarini et al., 2021; Nadarzynski, 2021). Студије показују да се многи млади људи због пандемије и мера самоизолације суочавају са широким спектром проблема који утичу на њихово сексуално и репродуктивно здравље, саветујући хитно формулисање стратегија и смерница за заштиту истих.¹

Аналитички оквир

На овом месту, бацимо поглед на најбитније концепте на којима почива анализа и кренимо од појма интимности. Према Гиденсу, *интимност* је превасходно ствар емоционалне комуникације (Giddens, 1992), а њена кључна димензија у постмодерним друштвима је њена *деинституционализација*. Јавља се као флуидни *рефлексивни пројекат*, уз: 1) потребу за самореализацијом (утемељеном на поверењу, кроз „отварање” себе другима), 2) формирање личних и еротских веза вођених „самооткривањем”, као и 3) бригу за самоиспуњењем. Ове компоненте трансформације интимности најбоље се реализују у оквирима које Гиденс назива *чистим односом/везом*. Суштинска обележја чисте везе су слобода избора, равноправност партнера и усредсређеност на љубав као разлог њеног постојања, а нестанак очекивања трајности повезан је с рефлексивношћу чисте везе. Као њен важан део Гиденс спомиње *иљастичну сексуалност* – сексуалност ослобођену потреба репродукције: она је оличење процеса трансформације интимности, у којој је страст приватизована и редефинисана.

1 Према налазима једне од поменутих студија, 22% испитаника пријавило је смањење сексуалне жеље; 41% њих је искусило смањење интензитета сексуалних односа; 30% је пријавило повећање учесталости мастурбације, а 31% њих је пријавило погоршање партнерских односа током пандемије (Li et al., 2020). Резултати друге студије, у вези са карактеристикама сексуалне жеље за време пандемијске кризе, сугеришу да су социјална изолација и стрес који проистичу из пандемије у двострукој интеракцији са сексуалном жељом: на почетку пандемије приметан је раст жеље за сексом, док у каснијим фазама пандемије она опада, повезујући се са депресивним симптомима (Balzarini et al., 2021).

Ужи контекст у који се смешта анализа у раду јесте рутина и динамика свакодневице. Према Гиденсу (1984), рутинизоване праксе представљају важан израз дуалности структуре у погледу континуитета друштвеног живота (Giddens, 1984, стр. 282), а рутинизовано понашање чини „предоминантни облик свакодневне друштвене активности” (Томановић, 1993, стр. 304). С друге стране, рутина је психолошки повезана са умањењем несвесних извора анксиозности, будући да „помоћу рутинизованих поступака актери одржавају осећај онтолошке сигурности” – водећи се паролом „познато је умирујуће” (стр. 304). Рутине су нарочито важне у кризним околностима, попут актуелне пандемијске, па ће тежиште анализе бити управо на оним аспектима рутинизованих пракси повезаних са интимним односима и очекиваним променама узрокованим неизвесношћу ситуације изазване пандемијом ковида-19, а њено централно подручје – конкретне сексуалне праксе. Такође, имајући у виду објашњене глобалне структурне промене које се односе на трансформацију интима, разматраће се и како процес индивидуализације у партнерским односима коегзистира са пандемијским променама, те да ли се јавља са новим специфичностима и конфигурацијама и, уколико да – са којим.

Када је реч о теоријском оквиру који се односи на сексуалност у ужем смислу, у овом раду следи се *теорија сексуалних сценарија* коју су развили Ганон и Сајмон (Gagnon & Simon, 1973), будући да полази од индикативне перспективе према којој сексуалном понашању треба приступити као *друштвеном* понашању (које стога треба објаснити друштвеним чиниоцима који га обликују и условљавају). Изазов социологије сексуалности, како наводе Ганон и Сајмон, јесте да сексуалност лиши њене „мистерије” – с обзиром на то да се *сексуалне чињенице*, које укључују радње, односе и значења, *морају истраживати као чињенице међу другим друштвеним чињеницама*. Према овим ауторима, процес сексуалне социјализације одвија се кроз комбинацију три извора утицаја: *интраперсоналној, интјерперсоналној и социокултурној*, а њихово деловање организовано је формирањем *сексуалних сценарија* (специфичних когнитивних шема/персонализованих система за дефинисање сексуалне стварности). На најширем нивоу, *културни сценарији* функционишу као колективно дељени модели који дефинишу наговештаје у вези са сексуалним ситуацијама и сексуалним улогама (шта, како, када, где, зашто и с ким), и даље се тумаче на *интјерперсоналном* и *интрапсихичком* нивоу (стр. 114). *Интјерпсихичке сценарије* сачињавају симболички елементи: фантазије, сећања и ментална понављања – који код појединца изазивају узбуђење или покретање сексуалне активности (Gagnon, 2004, стр. 79), док *интјерперсонални сценарији* усмеравају остваривање интер-

персоналног понашања кроз примену у конкретној (сексуалној) интеракцији (на исти начин као што глумац тумачи своју улогу) (Simon & Gagnon, 1986, стр. 99). У анализи која предстоји елементи сексуалних сценарија биће смештени у поменуте контекстуалне оквире (трансформација интима → криза условљена пандемијом ковида-19 → рутина и свакодневне праксе), не би ли се, у крајњем исходу, испитале карактеристике њихових узајамних веза.

Крајем 20. века, иако су се створиле нове спојнице између сексуалности и интимности (а сексуалност се двоструко конституисала и као механизам за самоостварење и као израз интимности), интимни односи остају веома родно диференцирани, нарочито у друштвима у којима традиционалне улоге мушкараца и жена опстају, и поред растуће разноликости сексуалних пракси (Alarcão et al., 2015, стр. 2). Када је реч о друштвима са истрајним традиционалним родним улогама и примени теорије сексуалних сценарија, треба споменути „Студију сексуалног посматрања у Португалији” (2012) – наведених аутора (Alarcão et al., 2015). Допринос овог приступа огледа се у намери аутора да испитају промене унутар свакодневне сексуалности, али изван „западњачке” визуре присутне у већини постојећих радова, с циљем да се уваже утицаји различитих културних и историјских традиција у истраживању сексуалности и интимности (Alarcão et al., 2015, стр. 3).² Имајући у виду извесну сличност елемената културне традиције португалског и српског друштва, посебно у погледу традиционалних вредносних оријентација које се односе на релације

2 Теорија сексуалних сценарија коришћена је у тумачењу квалитативних података који се тичу перцепције сексуалних искустава Португалаца, њихових визија задовољавајућег сексуалног живота и функције секса у њиховим животима (стр. 3), што је резултирало формулисањем типологије сексуалних искустава и репрезентација. Идентификована су четири идеална типа: први, *сћроо конзервативни*, представља модел неједнаких интимних односа са сексуалношћу коју карактеришу класични двоструки морални стандарди и традиционалне културне сексуалне норме; други идеални тип, *„ослабљено” итрадиционални*, чини модел интимних односа са маскираном неједнакошћу и ослабљеним двоструким сексуалним стандардима (где постоји простор за алтернативне сексуалне сценарије, али у оквиру опште матрице хетеронормативности); трећи идеални тип, *прогресивно-адаптивни*, комбинује модел интимних односа заснован на демократској основи и сексуалност коју карактерише јединствен сексуални стандард (уз способност превазилажења родних неједнакости, али без рефлексивног ревидирања родних норми); и последњи тип, *конфлуентно-ирансформативни*, резултат је комбинације демократског стила интимних односа и Гиденсове пластичне сексуалности, па се овај тип појављује скупа са процесом самоиндивидуализације, покушајем ревидирања традиционалних сексуалних норми, те повећањем могућности за сексуално задовољство и код мушкараца и код жена (стр. 5).

између мушкараца и жена, приказана студија послужила је као теоријско-методолошка подлога за ову анализу, па ћемо се на завршним странама вратити назначеној типологији – сличностима/разликама, уоченим у тумачењу резултата истраживања које је спровела ауторка овог текста. Такође као сугестивна теоријска подлога, користила је француска студија Жиамија и Шилцове (Giami & Schiltz, 2004) о сексуалном искуству младих одраслих, у исто време упутна и за конципирање методолошког оквира у овом раду.³

Аналогно томе, у истраживању „Блискост и интимни односи у доба пандемије: праксе и дискурси – пример Србије“⁴ формиран је узорак за квалитативну анализу сачињен од 24 студента и студенткиње Филозофског факултета Универзитета у Београду, са три Одељења (Психологија, Социологија, Историја уметности – почетних година основних студија) и равномерном расподелом према полу. *Snow ball* узорак обухватио је испитанике и испитанице који живе у Београду, са којима је вођен дубински интервју у периоду од фебруара до маја 2021. посредством медија за виртуелну интеракцију (превасходно *Zoom* апликације). Све испитанице и испитаници имали су емотивног/сексуалног партнера/партнерку током трајања кризе и мера изолације прописаних од стране власти у циљу сузбијања негативних последица вируса. Узорком су обухваћени искључиво хетеросексуални партнерски односи.

Напослетку, када је реч о српском друштву и контексту (малобројних) социолошких истраживања на тему сексуалности и интимних односа, ваља споменути истраживање Института за социолошка истраживања у Београду (2008), чији су предмет биле савремене породице у Србији, а у вези са испитивањем интимности коришћене димензије су сексуалност, интеракције, ауторитет, задовољство односом и понашање у конфликтним ситуацијама (Бобић, 2010).⁵

3 Истраживање је оријентисано на студентску популацију у Паризу и у својој квалитативној фази заснива се на одговорима 24 студента и студенткиње – испитујући наративе и перцепцију сексуалних искустава младих.

4 Истраживање је реализовано у оквиру мултидисциплинарног пројекта *Човек и друштво у време кризе* Филозофског факултета у Београду, почетком 2021. године. За конципирање истраживања, његову организацију, спровођење и тумачење података, одговорна је ауторка текста.

5 У истраживању се показало да млађи парови имају редован сексуални живот (у чак 86% породица), док је код старијих парова такође висок проценат оних са редовним сексуалним односима, али их је знатно мање него међу младима. По питању оцене квалитета интимних односа – и код млађих, и код старијих парова – интимни однос је представљен као *уживање* (премда и у овом случају значајније код младих), па се може закључити да је на делу поменута трансформација интимних односа од „(брачне) обавезе“ ка *уживању* (Бобић, 2010). Ипак,

Донекле блиско овом – у тематском, и у смислу добијених резултата – јесте касније истраживање истог Института, фокусирано на популацију жена, коме је циљ био да испита како се у искуствима жена синтетишу модерна медицинска знања и традиционални образаци нормирања репродуктивности и сексуалности, и да ли у крајњој инстанци преовладава традиционални, модерни или хибридни тип сексуалног и репродуктивног понашања (Секулић, 2015, стр. 64).⁶ Иако скицирана истраживања упућују на неконзистентност тока трансформације интимних искустава и дискурса у Србији, приметна је индивидуализација интимности у бројним праксама парова, што указује на актуелизацију рефлексивног пројекта личности и борбе за индивидуалну аутономију, и у сексуалној арени – а што потврђују и налази истраживања које је у средишту овог рада.

Тумачење резултата и дискусија

Као што смо могли да видимо, сексуално уживање и експериментисање на пољу телесног и пољу емоционалне размене, одраз су пластичне сексуалности и индивидуализације: у интимне/партнерске односе ступа се уколико они појединцу пружају емоционално испуњење и ужитак, па Гиденс заговара оптимистичну тврдњу према којој појединци уплетеношћу у такве односе лакше могу да се изборе са ризицима живљења у друштву позне модерности (Бобић, 2008, стр. 374). Како је пандемија ковида-19 екстремно изменила физички и социјални простор свакодневице, стварајући за многе људе непознате облике ризика и остављајући снажан траг на унутрашње процесе појединаца, размотрићемо и да ли се и како предочена Гиденсова концепција очитава у узорку младих у овом истраживању.

Збирним прегледом добијених резултата показало се да је код већег броја испитаника (20) потврђена хипотеза са уводних страна (*да пандемија јесте утицала на промене у поменућим праксама*), али њихови одговори сведоче о различитим смеровима у обележјима испитиваних промена и појава. Овде ћу се укратко осврнути на

анализа других елемената интимности у браку/партнерству потврдила је неку врсту „заглављености” између традиционализма и индивидуализма: у појединим ставовима испољава се отклон од традиционализма (рецимо, код ставова о улози оца у породици), уз опстајање изразито конзервативних вредности (нпр. у ставовима везаним за идеале женствености).

6 У суми добијених резултата показало се да преовладава хибридни образац, више традиционалан него модерни, који показује да постоји једна посебна равна друштвене стварности (ни наглашено модерна, ни у потпуности традиционална), у којој се укрштају друштвене вредности, норме и политичке стратегије (стр. 76).

битније налазе истраживања; биће анализирани варијације одговора на пет питања, као и одговарајућих потпитања, која су коришћена у дубинском интервјуу:

1. Колико сте задовољни квалитетом свог сексуалног живота и шта је за Вас здрав и нормалан сексуални живот?
2. Како бисте описали женско сексуално задовољство и да ли постоји разлика између мушкараца и жена у погледу сексуалне жеље?
3. Да ли се на пољу сексуалних пракси нешто променило током пандемије и уколико јесте, како су те промене коегзистирале са „таласима” пандемије?
4. Да ли је пандемијска ситуација донела нове изазове пред парове у организационом, емотивном и сексуалном смислу?
5. Како сте се осећали у том периоду? Опишите.

У свакодневним рутинама испитаника забележене су значајне промене у погледу организације и динамике свакодневице, док се на блискост и сексуалне праксе (у смислу карактеристика и квалитета истих) пандемија одразила обликовањем три путање/модела адаптације.

1. Код једног дела испитаника (највећи број), пандемијске околности створиле су простор за унапређење интимног односа и сексуалних пракси (Модел 1). За њихово искуство можемо рећи да је у складу са Гиденсовим аргументом да су савремени, „чисти” партнерски односи места емоционалног испуњења и „сигурне зоне” у неизвесним временима, какво је и ово током пандемије.
2. Код другог дела испитаника пандемија је утицала на појаву непремостивих проблема, стварајући нове и/или потврђујући раније постојеће проблеме у односу, и – резултирајући прекидом односа (Модел 2).
3. Најзад, у последњем моделу, испитаници у партнерском односу све време су осцилирали између две горње путање, али без исхода који укључује прекид интимне везе (Модел 3).

У наставку су представљени искази испитаника који осликавају раскорак између прва два модела.

Модел 1: „Мислим да се доста ствари променило. У мом случају је било то да смо много више времена проводили заједно. Када је кренула корона, кренули смо да проводимо време заједно – до тада смо се виђали једном месечно јер нисмо живели у истом граду – и сексуални живот се јесте побољшао, али је било потпуно другачије. Сам моменат да

смо се раније виђали на месец дана, то је било узбуђење по себи; а сада је било другачије, била је много више 'кућна атмосфера'. Било је више сексуалних односа, почели смо 'као' да живимо заједно, јер смо 'опуштени' са нашим породицама и опуштено смо проводили време или код њега или код мене, и било је као да је потпуно нормално да 'живимо заједно'. Ипак је и то неко узбуђење, нека наша нова рутина, и мислим да је и једно и друго то доста узбуђивало и било нам је доста 'неоткривена територија'. Наметнуло се као нормално. И то је утицало на емотивни однос. Ми се јесмо доста зближили, али смо почели и да једно другом увиђамо и мане, почеле су да нас нервирају ситнице, ко како једе, на пример, али с друге стране, увек смо знали како се ко осећа и шта мисли, у сваком тренутку. Једноставно, дубље смо се упознали." (студенткиња, 20 година)

Модел 2: „Било је океј, све док нисмо дошли до октобра, када су се и мере донекле повећале, али пре свега број заражених. Тада ми се вратила свест и притисак да морам да се пазим. То је један од разлога због којег је веза почела да пропада. Он је одлучио да жели да се виђа са другим људима, да излази, и ја нисам видела поенту у томе зашто бих се ја пазила и чувала, а била у контакту са неким ко не жели да се чува. И дошло је до расправа и свађа, он није желео да смањи те контакте, а ни ја нисам желела да имам контакт са њим. Чудан је тај осећај да треба да размишљам са ким је био и да ли је био са неким, у физичком контакту. Сексуална жеља је била иста, можда чак и већа, баш зато што није била задовољена на одговарајући начин." (студенткиња, 20 година)

Још конкретније, када је реч о сексуалној жељи и сексуалном задовољству као елементима сексуалних сценарија у контексту пандемије, код већине испитаника она је била повећана (без разлика према полу испитаника). Но, у појединим случајевима, пандемија је драстично утицала на репрезентацију сексуалне жеље, и у квалитативном, и у квантитативном смислу, што можемо да видимо у два следећа примера:

„Суштински током пандемије, либидо ми све више и више опада, жеља за сексом опада све више и више. Дешавало се и то да иако сам у сталној вези, партнерка и ја немамо по месец и по дана односе. Зато што једноставно немам мотивације, нити имам либидо за то, и мислим да је то примарно условљено пандемијом и ситуацијом која се дешава. Поред тога, требало би да ми депресивно стање утиче на либидо. Али оно траје дуже од пандемије, и имао сам висок либидо и жељу да истражујем. Како креће пандемија, погоршава се моје психичко стање, упадам у све дубљу и дубљу депресију. Када је кренула пандемија, није ме одмах погодило, или нисам био свестан тога, наставио сам по старом. Временом је моја мотивација све више и више опадала, и за дружење са пријатељима, и за све остало. Мало по мало, почео сам да губим интересовање. Благо је кренуло маја прошле године, где је врхунац био крај

лета и почетак јесени. Осећао сам се потпуно асексуално. Иако имам емоције према партнерки, немам никакву потребу и никакву сексуалну жељу. Не успевам да имам сексуални однос. Депресија ту може да узме маха, али имао сам тежак период и пре почетка факса, а либидо никад виши. Први пут ми се дешава да моје психичко стање утиче на мој либидо.” (студент, 21 година, *Могел 2*)

„Баш на почетку, био је озбиљан карантин, баш сам пазила да не долази ни до каквих контаката. То су ми била најдужа три месеца и то сам поштовала. У том првом периоду ми се све скупило. Свима је то било. Несигурно. Око финансија због тате нисам бринула, једино сам бринула да се не разболи. За факс ми је одговарало. Што се тиче односа, имала сам моменат, некако стварно сам се осећала као да се никад ништа неће вратити у нормалу, мислила сам: ‘Шта ћу сада ако никога не упознам?’, ‘Шта ако изгубим способност да се понашам у неким социјалним контекстима?’, имала сам утисак да ће много тога да се промени, ирационално ми је то било у глави. Имала сам баш велике нападе панике када сам мислила о томе (...) Ако људи не искористе максимално све што желе од живота, то је мени на пример било у глави, страшно је колико брзо ствари могу да се промене. Све што смо узимали здраво за готово, толико брзо, у року од недељу дана, све може да се измени. И сада, питање је како процесуирати такву ситуацију. Време је да радим на својим односима да бих била задовољна њима. И у било каквим емотивним односима, а да ја сутра, ако се деси тако неки велики обрт, да не видим како сам ја ‘очајно’ живела.” (студенткиња, 21 година, *Могел 3*)⁷

У оба примера видимо изражену забринутост условљену пандемијом. Мада је у првом далеко израженија директна последица страха због неизвесности коју носи пандемија, и други пример показује јасан утицај пандемије на дубока унутрашња превирања појединца. Остали испитаници пак, такође су показали реакције забринутости, али она се није изразила на овако слојевит начин.

Конечно, аналогно поменути резултатима истраживања Института за социологију из 2008, треба рећи да је и у овом ограниченом узорку високообразованих младих људи интимни однос представљен као *уживање*, доминантно у облику *иљастичне сексуалности* коју је описао Гиденс. Интересантно је да резултати овог истраживања *не илустрирају родну диференцираност* у очекивањима у емотивним односима и романтичној љубави, нити знатну родну разлику у погледу визије и репрезентације сексуалне жеље и квалитета сексуалног жи-

7 Премда је овај случај јединствен пример у узорку, будући да испитаница емотивне и сексуалне односе остварује „уписом” у широку мрежу немоногамних сексуалних партнера (задовољавајући своје емотивно-сексуалне потребе без фокусираности на [једног] сталног партнера) – оправдава своје место у узорку чињеницом да је постојао континуитет односа и сексуалних пракси са *истим* партнером током трајања пандемијске кризе.

вота. *Дискурс о сексуалном задовољству, као и сексуална аутономија у љракси, у овом узорку не познају родне разлике.* У светлу описане типологије, следствено, добијени налази указују на преовлађујући конфлуентно-трансформативни тип емотивно-сексуалних односа у узорку. Овај тип комбинује демократски стил интимних односа, индивидуализацију и ревидирање традиционалних сексуалних норми (видети на [стр. 4](#)), а таква расподела се великим делом може објаснити висином и типом образовања испитаника: ради се о високообразованим младим људима, који образовање стичу на Филозофском факултету, уз претпоставку да су у својим ставовима и дискурсима „освешћенији” од других младих људи, што пројектују и на своје социјалне, па тако и интимне/сексуалне праксе.

Закључне напомене

Разумевање вишезначних аспеката сексуалности и интимних односа и коришћење овог разумевања за побољшање (сексуалног) света у коме живимо зависи, пре свега, од поимања сексуалности уграђеног у специфичне социјалне, културне, политичке и економске структуре, као и од анализе сексуалне политике која препознаје тензије између локалних борби и шире транснационалне арене (Parker, 2010, стр. 65). Због тога су истраживања у овој области изузетно важна и зато је важно подићи свест о потреби унапређења академског рада у овом домену. Промена сексуалних улога потенцијално би могла да допринесе смањењу родних неједнакости у сексуалном и друштвеном простору како за мушкарце, тако и за жене (Alarcão et al., 2015), с обзиром на то да се друштвени преображаји одвијају кроз свакодневне интимне праксе, али се и пресликавају на њих. Као резултат, у овом контексту, интимност јесте простор за демократизацију људских живота, јер, како закључују и Штулхофер и Миладинов – „живимо у свијету у којем су исказивање љубави и сексуално изражавање постали мјером цивилизованости и демократичности друштва” (Штулхофер & Миладинов, 2004, стр. 2).

Референце

- Alarcão et al. (2015). Exploring Gender in Portuguese Bedrooms: Men's and Women's Narratives of Their Sexuality Through a Mixed Methods Approach. *Sociological Research Online*, 20 (2), 8. 10.5153/sro.3619
- Balzarini et al. (2021). Sexual Desire in the Time of COVID-19: How COVID-Related Stressors are Associated with Sexual Desire in Romantic Relationships. Preprint

- Бобић, М. (2008). О интимности у партнерству/браку – љубав, конфликти и одлучивање о битним доменима свакодневице. у: (ур.) Вујовић, С. *Друштво ризика. Промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији*. ИСИФФ. Београд, 365–395.
- Бобић, М. (2010). Партнерство као породични подсистем. у: (ур.) Милић, А. *Време породица. социолошка студија о породичној трансформацији у савременој Србији*. Чигоја. Београд, 115–147.
- Gagnon, J.H. (2004). *An interpretation of desire: Essays in the study of sexuality*. University of Chicago Press. Chicago.
- Gagnon, J.H., & Willian, S. (1973). *Sexual Conduct: The Social Sources of Human Sexuality*. New Brunswick. Aldine Transactions.
- Giami, A. et Marie-Ange, S. (2004). *L'expérience de la sexualité chez de jeunes adultes*. Inserm.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press. Cambridge.
- Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Polity Press. Cambridge.
- Li, G. et al. (2020). Impact of the COVID-19 pandemic on partner relationships and sexual and reproductive health: Cross-sectional, online survey study. *Journal of Medical Internet Research*, 22, e20961.
- Michielsen et al. (2021). International Sexual Health And Reproductive health (I-SHARE) survey during COVID-19: study protocol for online national surveys and global comparative analyses. *BMJ*, 88–92. <http://dx.doi.org/10.1136/sextrans-2020-054664>
- Nadarzynski, T. (2021). *The Impact of Pandemic-Related Restrictions on Sexual Behaviours and the Provision of Sexual Health Services in the United Kingdom*. University of Westminster, UK.
- Parker, R.G. (2010). Reinventing Sexual Scripts: Sexuality and Social Change in the Twenty-First Century (The 2008 John H. Gagnon Distinguished Lecture on Sexuality, Modernity and Change), *Sexuality Research and Social Policy: Journal of NSRC*, March, 58–66.
- Pešić, J. (2020). COVID –19, Mobility and Self-isolation. Experiences of the Serbia's Citizens in the Times of Global Pandemic, *Sociologija*, 62 (1), 467–485. <https://doi.org/10.2298/SOC2004467P>
- Preciado, P. (2020). Learning from the Virus. *Artforum*, Vol. 58 (9). <https://www.artforum.com/print/202005/paul-b-preciado-82823>
- Sekkides et al. (2020). Editorial: COVID-19: we will not be returning to the old normal. *The Lancet Microbe*, 1 (6). [https://doi.org/10.1016/S2666-5247\(20\)30151-8](https://doi.org/10.1016/S2666-5247(20)30151-8)
- Секулић, Н. (2015). Врлине незнања – О репродуктивности и сексуалности жена. у: . (ур.) Јарић. И. *Политике родитељства: искуства, дискурси, институционалне праксе*. ИСИФФ. Београд, 57–81.
- Simon, W, & John, H. G. (1986). Sexual Scripts: Permanence and Change. *Archives of Sexual Behavior*, 15, 97–120.

- Штулхофер, А., Миладинов, Кирил, М. (2004). Крај интимности? Сувременост, глобализација и љубавне везе, *Социологија*, 46 (1), 2 –18.
- Томановић, С. (1993). Социјализација као пракса социјалне репродукције у делима Ентони Гиденса и Пјера Бурдијеа. *Социолошки преглед*, 28 (1–4), 303–315.
- Ward, P.R. (2020). A sociology of the COVID-19 pandemic: A commentary and research agenda for sociologists. *Journal of Sociology*, 1–10. <https://doi.org/10.1177/1440783320939682>

Selena Radović*

INTIMACY AND INTIMATE RELATIONS DURING THE PANDEMIC: PRACTICES AND DISCOURSES – THE CASE OF SERBIA

Abstract: The idea of the paper is to sketch the intersection points of the process of individualization in partner/intimate relationships, with changes in routines and everyday life of individuals, conditioned by the negative effects of the Covid-19 pandemic. The paper starts from the research question of whether and to what extent the Covid-19 pandemic affected intimate relationships and sexual practices. The starting point is the general hypothesis that the pandemic did affect the changes in the mentioned practices, but to what extent and in what way, an effort was made to investigate with the qualitative research focused on a sample of educated young people in Belgrade. Following the footsteps of Giddens' (Anthony Giddens) argumentation and the theory of sexual scripts (Gagnon & Simon), an attempt was made to examine how global changes related to the transformation of intimacy figure with the acute pandemic processes, in order to see the specifics of these variations and the potential new course of democratic change – in the direction of reducing gender inequalities in the sexual sphere.

Key words: intimate relations, individualization, sexual scripts, Covid-19

* Selena Radović, Research Assistant, Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Laboratoire d'études de Genre et de Sexualité (LEGS), Paris. selena.radovic@f.bg.ac.rs

Јово Бакић*

УПРАВЉАЊЕ КРИЗОМ ИЗАЗВАНОМ ПАНДЕМИЈОМ КОВИДА-19 У СРБИЈИ

26. фебруар 2020 – 30. јун 2020.

Апстракт: У чланку се расправља о начину управљања кризом коју је изазвала пандемија ковида-19 у Србији. Управљање кризом се разуме као скуп дискурзивних пракси отеловљених у противепидемијским мерама које примењује извршна власт у циљу сузбијања пандемије. У истраживању се примењује критичка анализа дискурса (КАД). У првом раздобљу управљања кризом (фебруар–мај 2020) дискурс и практичне мере у Србији пореде се с другим дискурсима и мерама у Аустрији, Немачкој, Француској, Шведској и Мађарској, које је у свом истраживању анализирао Рут Водак. Она је препознала „религиозни оквир“; „дијалошки оквир“; „оквир поверења“; и оквир „вођења рата“. У Србији је препознатљив једино потоњи. Иначе је најзаступљенији био „оквир застрашивања, што је јединствена појава међу посматраним случајевима. Тенденција „ренационализације“, видљива у затварању граница, препознатљива је на свим примерима, па у том погледу нема одступања ни у Србији. Но, видљива је и тенденција строгог управљања у циљу подстицања ауторитарног начина владања, као и у Орбановој Мађарској.

Кључне речи: ковид, управљање кризом, критичка анализа дискурса, оквир, дискурс.

Увод

У овом кратком истраживању примењена је критичка анализа дискурса (КАД) управљања кризом представника извршне власти у Републици Србији. Реч је о упоредном истраживању управљања кризом у првој фази затварања (lock down) односно о анализи различитих оквира и дискурса у циљу правдања репресивних мера које

* Ванредни професор, Одељење за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. jovobakic@gmail.com

су владе Аустрије, Немачке, Француске, Шведске, Мађарске и Србије примењивале. Упоредно истраживање управљања кризом у првих пет земаља већ је обавила једна од водећих представница критичке анализе дискурса Рут Водак (Ruth Wodak). Утолико је циљ овог истраживања да постави управљање кризом у Републици Србији у упоредни оквир како би се видело да ли и у којој мери случај Србије одступа од других случајева, те који су могући разлози одступања. Упоредни оквир требало би да и код самог истраживача изоштри самоувид и самокритичност, као битну одлику истраживања у оквиру КАД (Angermuller & Maingueneau & Wodak 2014, стр. 362), односно контролу утицаја његове идејно-политичке усмерености на истраживачки процес. Имајући речено у виду, полази се од хипотезе да је власт Републике Србије најстроже управљала кризом у првом таласу пандемије из потребе за јачањем ауторитарног начина владања.

Одређење основних појмова и примењеног метода

Управљање кризом се разуме као скуп дискурзивних пракси отеловљених у конкретним изјавама, начину њиховог изјављивања и преношења, те у конкретним противепидемијским мерама које примењује извршна власт у циљу сузбијања пандемије. Дискурс је облик друштвеног делања изражен вербалним или невербалним језиком посредством дискурзивних пракси којима се изражава неко знање или веровање о ширем контексту. Дискурзивне праксе сведоче о односима моћи, јер није свако у прилици да „обликује оно што се рачуна као стварност у једној заједници” (Angermuller & Maingueneau & Wodak 2014, стр. 6). Дискурс може да одржава постојеће стање, а може да допринесе и његовој промени (Angermuller & Maingueneau & Wodak 2014, стр. 362).

Уоквиравањем се врши избор неких аспеката стварности и занемаривање других, где се први сматрају нарочито важним посредством дискурзивног одређења проблема, њиховог узрочног тумачења и препоручивања практичног поступка. Моћни делатници, ослањајући се на већ постојеће оквире који представљају „друштвено дељене фрагменте светског знања који су организовани на посебне начине”, уоквирују стварност у складу са својим интересима и вредностима (Wodak 2021, стр. 7; Entman 1993, стр. 52). Ови оквири тумачења стварности су унапред дате друштвено-сазнајне структуре нацијама, класама и генерацијама и означавају „област искуства у посебној култури” (Chilton 2004, стр. 51), па су и дискурси који се унутар њих јављају друштвено условљени (ситуацијама, институцијама,

друштвеним структурама), али и сами условљавају друштвену стварност (Angermuller & Maingueneau & Wodak 2014, стр. 362). Функција ових оквира тумачења стварности за разумевање неког текста јесте да садрже елементе смисла који су говорницима, писцима, али и њиховим слушаоцима односно читаоцима саморазумљиви. Ови елементи садрже „одређења идентитета говорника”, као и контекста и „подразумеваног друштвеног знања” (Wodak 2021, стр. 7).

Свака анализа дискурса заснована је на „дискурзивном троуглу”, тј. аналитичар мора да анализира примењени *језик* и *смисао* који му се *приписује* у датом *друштвеном контексту* (Angermuller & Maingueneau & Wodak 2014, стр. 6–7). КАД, заинтересована за нормативну критику моћи и неједнакости, те друштвене и културне промене (Angermuller & Maingueneau & Wodak 2014, стр. 8–9, 11), разоткрива посебне друштвене интересе и вредности који стоје у основи неког дискурса, односно описивања и одређивања стварности и правдања поступака моћних друштвених група. Када је реч о критичкој анализи дискурса неких политичара, тада је почетни циљ да се разоткрије њена/његова лична мотивација и друштвена функција примењеног дискурса, док је крајњи циљ критика идеологије, тј. разоткривање процеса структурисања и правдања моћи у неком друштву.

Упоредни оквир истраживања омогућава да се уоче правилности и одступања у дискурзивним праксама водећих политичара, па би правилности могле да се сагледају као нешто што је неизбежно у суочавању с пандемијом, док би одступања могла да се припишу посебним друштвеним контекстима, друштвеним делатницима и за њих особеним начинима испољавања моћи и подвргну било позитивној било негативној критици, зависно од мере у којој утичу на очување живота, једнакост, слободу и солидарност грађанки и грађана, очување здравственог система и привреде.

Управљање кризом у Аустрији, Немачкој, Француској, Шведској и Мађарској

У Аустрији је канцелар Себастијан Курц (Sebastian Kurz) уверавао да чврсто држи konce у својим рукама, уоквирујући пандемијску стварност банално националистичким оквиром и примењујући дискурс спортског надметања с другим нацијама. Позивао је на збијање редова и развијање тимског духа, па је у парламенту 30. марта 2021. казао:

„Јемчим вам да ће Аустрија преживети ову кризу: Аустрија ће проћи кроз ову кризу боље од других земаља, Аустрија ће проћи кроз ову кризу брже од других земаља, али само ако се држимо заједно и ако урадимо једну ствар: истрајемо” (Wodak 2021, стр. 9).

Недељу дана доцније, затварање је правдао позивањем на научни ауторитет и дискурзивном стратегијом застрашивања: „Све студије показују: да нисмо предузели ове кораке дошло би до масовног заражавања у Аустрији и до једне стотине хиљада мртвих” (Wodak 2021, стр. 9). Узгред, као што је Доналд Трамп (Donald Trump) називао корону „кинеским вирусом”, подстичући синофобију, тако ју је аустријска власт крстила као „хрватски вирус”, потврђујући животност балканистичког дискурса у аустријској јавности, пошто су је из Хрватске донели аустријски туристи, који су се оглушили о апеле владе, засноване на економском национализму, да не путују нигде како би јачали аустријску привреду (Wodak 2021, стр. 10). Поред поменутог, услед подударанја пандемије с Ускрсом, канцелар Курц је, религијски уоквирујући кризу, наговештавао „ускрснуће” након благодана (Wodak 2021, стр. 11).

Италијански премијер Ђузепе Конте (Giuseppe Conte) представљао је „лице” кризе, увек се обраћајући суграђанима седећи за столом, уводећи затварање, прво локализовано, 22. фебруара 2020, које је проширено на целу земљу 9. марта (Wodak 2021, стр. 9). Применио је митопоетску праксу правдања мера и одрицања од уобичајеног друштвеног живота: „Данас се међусобно не грлимо, само да бисмо се сутра грлили више” (Wodak 2021, стр. 10). Позивајући се на ауторитет струке, понављао је технократско-конзервативну фразу TINA (there is no alternative – нема алтернативе), што је чинио и његов аустријски конзервативни колега, коју је прва применила Маргарет Тачер, правдајући неолибералне економске политике (Berlinski 2008). Нажалост, Италија, прво жариште пандемије у Европи, упркос ове митопоетике политичара-технократе, није се добро снашла у кризи, па је број мртвих у односу на број становника (WHO, 125.153 мртвих 24. маја 2021) веома висок.

За разлику од канцелара Курца и премијера Контеа, канцеларка Меркел појављивала се релативно ретко на телевизији, док је скоро свакодневно познати вирусолог Кристијан Дростен (Christian Drosten) ауторитативно упознавао јавност с деловањем короне на Јутјубу, што су милиони гледалаца у Немачкој и ван ње с пажњом слушали. Меркелова је примењивала дискурзивну стратегију рационализације, тј. позивала се на научне аргументе како би оправдала ограничења људских права. Штавише, посебно је истицала свест о томе да су људска права ограничена, да су мере „наметнуте демокра-

тији” и да је „тешка одлука да се ограничи личне слободе”, лично се захваљујући грађанима на разумевању. Трудећи се да не застрашује грађанство, позивала је на придржавање мера из осећања одговорности, а њене речи одисале су људскошћу (22. марта 2020):

„(...) Хвала вам. Знам да оне (мере, прим. Ј. Б.) значе одрицање и жртве како економски тако и лично; радње су затворене, не постоји могућност да се изађе било где и, што је можда болније, не постоји могућност сусрета с нечијим дедама и бабама или пријатељима. Сви ми морамо неко време да проведемо без ових ствари. Веома сам дирнута што се тако много људи придржава ових правила понашања. Ми смо тако показали нашу приврженост старијима и онима с хроничним болестима за које је болест најопаснија. Једноставно, ми тако спасавамо животе” (Wodak 2021, стр. 13).

Употреба првог лица множине („ми”; „нас”) указивала је да се „сви налазимо у истом чамцу”, уз пуну свест о тешкоћама које нова правила понашања изазивају, али је употребљен један „квазиегалитаран” (Wodak 2021, стр. 12–13) дискурс у намери да се подстакне осећање човечности, друштвене солидарности и одговорности. Употребљен је дијалогски оквир демократског облика родитељског старања према грађанству Немачке суоченог с привременим опасностима короне, а благи ауторитет храбрио је да ће напослетку, као исход разумног понашања, друштвене солидарности и одговорности, све бити у реду. Уз поменуто, Немачка је имала од почетка довољно РСР тестова и била је у стању да педантно прати контакте заражених, није применила потпуно затварање (Boin & Lodge & Luesink 2020), па је након првог пандемијског таласа канцеларку подржавало скоро две трећине бирача (Wodak 2021, стр. 13). Но, пролазак кроз други талас пандемије није прошао тако успешно, нарочито када је реч о недостатку вакцина, па је популарност Меркелове опала (Eddy 2021).

За разлику од немачке канцеларке, француски председник Макрон (Emanuel Macron) и мађарски премијер Орбан (Viktor Orbán) водили су рат против вируса, представљајући се као спасиоци нације (Wodak 2021, стр. 18). Уистину, Макрон је, позивајући на национално јединство које превазилази страначке привржености, уоквирио пандемијску кризу оквиром рата: „Ми смо у рату, па суочен с оним што долази, врхом епидемије који је пред нама, одлучио сам, на основу предлога министра оружаних снага и начелника генералштаба, да предузмем Операцију Отпор” (Wodak 2021, стр. 16). Но, како се овај гротескни ратни напор показао као неуспешан, услед великог броја мртвих, претрпаних болница и недостајућег броја болничког особља, Макронова популарност се стрмоглавила и прешло се на страте-

гију позивања на солидарност и једнакост, а обећане су и веће плате (Wodak 2021, стр. 16).

Виктор Орбан је, попут Макрона, применио оквир рата, а кризу искористио да додатно прошири своја овлашћења: „Ванредно стање значи да су влади дата власт и средства да организује самоодбрану Мађарске са шансом на успех (...) Реч је о војној одбрани, полицијској одбрани, здравственој одбрани и привредној одбрани (...)” (Wodak 2021, стр. 16).

Мађарски парламент је 30. марта 2020. одлучио да влада може неограничено владати уредбама, кажњавати новинаре, ако процени да „нетачно” извештавају о корони, а казне су прописане и за непоштовање карантина. Напоследку, референдуми и избори су такође одгођени за редовно време. Иако је ванредно стање укинута 16. јуна 2020, донет је закон који омогућава „ванредно медицинско стање”, па би влада била под још мањом контролом (Wodak 2021, стр. 17).

Напоследку треба размотрити и „шведски изузетак”, јер ту су школе, радње, кафићи и ресторани остали отворени, уз забрану окупљања више од 50 људи. У складу с тим, владини званичници су се веома ретко оглашавали, а једини који се свакодневно обраћао јавности био је водећи епидемиолог Андерс Тегнел (Anders Tegnell). Становништво је „љубазно саветовано да буде обазриво и одржава раздаљину” (Wodak 2021, стр. 14), али не и да носи маске (Sörensen 2020, стр. 977). Упркос чињеници да је у првом таласу пандемије број умрлих од ковида био међу седам највиших на планети (Sörensen 2020, стр. 981), па је и Тегнел напоскон признао своју грешку (Boin & Lodge & Luesink 2020), становништво је указало подршку водећем епидемиологу и оваквом приступу. Последица је то баналног национализма који наглашава шведску изузетну рационалност и несклоност паници (Sörensen 2020, стр. 977). Овај приступ, спроведен у земљи која располаже свима доступним и надмоћним здравственим системом који неће подлећи под растућим бројем заражених, довео је до нечовечног односа према старима и хронично болесним људима који су препуштени својој судбини (Sörensen 2020).

Управљање кризом у Републици Србији у упоредној перспективи

Кина, у којој се пандемија короне појавила крајем 2019, обавестила је СЗО тек 31. децембра 2019. о упали плућа коју изазива непознати узрок. Највећем броју земаља биле су потребне недеље, ако не и месеци, да образују политику сузбијања пандемије, пошто су за њу

биле углавном неприпремљене, упркос чињеници да су пандемије у дугорочним плановима могућих претњи рутински помињане (WHO; Boin & Lodge & Luesink 2020). Од европских земаља, прва на удару била је Италија.

Док су из ње долазиле узнемирујуће слике, у Председништву Републике Србије одржана је конференција за штампу 26. фебруара на којој је примењена дискурзивна стратегија порицања и тривијализовања вируса, па је пулмолог Бранимир Несторовић, праћен смехом свих присутних, укључујући председника СНС-а, а изузевши Предрага Кона, изјавио: „Не могу да верујем да се народ који је преживео санкције, бомбардовање, свакојака малтретирања, уплаши најсмешнијег вируса у историји човечанства, који на Фејсбуку постоји” (Димитријевић 2020).

Реторичким средством ироније, уз позивање на наводно посебна својства како хероизованог тако и виктимизованог народа, истовремено је вирус тривијализован („најсмешнији вирус у историји човечанства”) и доведено је у питање његово само постојање („на Фејсбуку постоји”). Но, порицање и тривијализација вируса нису у то доба били присутни само у званичним круговима Србије, већ су их примењивали и председник САД Доналд Трамп, британски премијер Борис Џонсон (Boris Johnson), те бразилски председник Жаир Болсонаро (Jair Bolsonaro) (Wodak 2021, стр. 4). У Бразилу никаквих мера није ни било (Boin & Lodge & Luesink 2020).

Но, убрзо је у Србији паника због релативно непознатог вируса и неспремности здравственог система да се избори с великим притиском заражених пацијената заменила порицање његовог постојања. Штавише, увидевши претњу која се надвија над друштвом и његовом влашћу, председник Републике Србије већ је 11. марта викао: „Немојте да лажете, нико није рекао да је корона најсмешнији вирус. Нико!” (Истиномер, 11. март 2020), поричући лако проверљиву чињеницу, док је 13. марта формално образован Кризни штаб (у који је ушао и Б. Несторовић), а 15. марта је проглашено ванредно стање на целој територији РС (Службени гласник РС, бр. 29 од 15. марта 2020). Такође, већ три дана доцније (18. марта) уведен је полицијски час од 20 часова до 5 ујутро за све, а старијима од 65 година у потпуности (Јанковић 2020).

Стога су се јавиле молбе да се старијима дозволи да прошетају бар сат времена између 18 и 19 часова. Одговор председника свих грађанки и грађана РС био је, међутим, неумољив, док је, непуних месец дана од проглашавања короне „најсмешнијим вирусом у историји”, 25. марта 2020. паничним гласом „ко бога” молио пензионере да остану „код својих кућа”:

„Ја молим пензионере да не излазе нигде. Уколико, драги пензионери, послушате такве предлоге неће нам бити довољни ни комплетна нова Бежанијска коса гробље, комплетно Лешће, Ново гробље, Централно гробље... Биће мала да приме све нас уколико се такви савети буду слушали. (...) Сваки пензионер на улици је опасност за живот и тог човека и других људи. (...) Молим вас, људи, останите код својих кућа и слушајте своју државу” (Мондо, 25. март 2020).

Примењена је дискурзивна стратегија застрашивања посредством претњи и наредби увијених у реторичко средство молбе. Најочљивија је супротност између дискурзивног приступа немачких и шведских власти, с једне стране, без обзира на огромну међусобну разлику у примењеним мерама, које су употребиле дискурзивну стратегију рационализације, аргументованог објашњавања, а у немачком случају и саосећајног позивања на друштвену солидарност и одговорност, и једног афективног застрашивања и претњи смрћу суграђанкама и суграђанима у Србији, с друге. Но, овакво застрашивање становништва није упоредиво ни с технократском митопоетиком италијанског премијера, па ни с иначе најмање различитим уоквиравањем кризе изазване короном једним ратним оквиром, чему су прибегавали француски председник и мађарски премијер. Наиме, сви они су становништво храбрили, па иако је постојао и елемент застрашивања који оквир рата неминовно садржи, док је власт у Србији превасходно застрашивала становништво, уносећи додатну неизвесност.

Док је у Србији увођење ванредног стања било у функцији јачања ауторитарног режима, као и у Орбановој Мађарској, па су улицама патролирали војници с дугим цевима, овакав дискурс којим је праћен необично строг режим полицијског часа није нигде до у Србији могао да се уочи. Очевидно, лична психичка једначина најмоћнијег човека у Србији, чија се усплахирена појава значајно разликовала од свих поменутих државника, страх већине припадника Кризног штаба од потпуног колапса здравственог система, али и ауторитарна структура личности знатног дела становништва, утицали су на панично обраћање које је пратило застрашивање и дисциплиновање.

Да није остајало све на речима сведочиле су кривичне пријаве које су непослушни пензионери могли да добију у случају да буду ухваћени у недозвољеној шетњи. Ипак, од 22. марта је уведено правило да недељом старији од 65 година могу да иду у куповину, али само у зору између 4 и 7 часова, док су остали замољени да тада не излазе. Напослетку, старијима су у неколико наврата током ванредног стања олакшане муке: од 17. априла им је дозвољено да у истом термину одлазе у набавку и петком; а од 27. априла им је дозвољено

да се уторком, петком и недељом шетају између 18 часова и 1 после поноћи, али под условом да се не удаљавају од куће више од 600 метара; напослетку, могли су цео 1. мај да проведу напољу (Пензин, 2020). Но, док је пензионерима омогућено да Празник рада проведу напољу, дотле је радним људима забрањено кретање од четвртка 30. априла у 18 часова до суботе 2. маја у 5 часова ујутро (Данас, 30. април 2020). Од 21. марта 2020. градски превоз у Београду и Нишу није радио (поново је пуштен два дана након укидања ванредног стања 8. маја 2020 (Главоњић 2021).

О страху чланова Кризног штаба сведочи и порука коју су примили корисници Телекома: „Ситуација је драматична. Приближавамо се сценарију из Италије и Шпаније. Молимо вас да останете код куће. Кризни штаб за сузбијање заразне болести COVID-19” (РТВ, 1. април 2020). Није била реч о првоаприлској шали, већ о поруци Кризног штаба на челу с председницом Владе РС, што је изазвало панику, јер су се на телевизијама и друштвеним мрежама тих дана гледали драматични призори из италијанских и шпанских болница. Дискурзивна стратегија застрашивања, као и хапшење новинарке Ане Лалић, такође 1. априла (Н1, 29. април 2020), свакако су јачале ауторитарни систем и анксиозност становништва.

Свакако је строгост мера без преседана, те застрашеност и дисциплинованост већине становништва допринела релативној успешности мера на крају првог пандемијског таласа, премда се може расправљати о цени која је за то плаћена – од психичког и физичког здравља становништва до економске цене. Након укидања ванредног стања 6. маја 2020. (Службени гласник бр 65 од 6. маја 2020), задржане су мере ношења маске и држања физичке раздаљине, као и затвореност школа, позоришта и биоскопа, али су отворене продавнице, кафане и ресторани, тржни центри, а велика славља су се могла одржавати од 15. јуна 2020. (Главоњић 2021). Но, упркос оваквом формалном задржавању основних противепидемијских мера, одржан је дерби између Црвене Звезде и Партизана 10. јуна, на којем није било придржавања мера, а расписани су и парламентарни избори за 21. јун, месец и по дана након укидања ванредног стања (Радио Слободна Европа, 2. јул 2020).

Уследили су и масовни предизборни скупови, а у предизборним спотовима СНС-а његов председник је уоквирио сузбијање вируса ратним оквиром: „Данас се поново боримо против непријатеља ког не можемо да видимо, али непријатеља који нас зближава чак иако физички избегавамо загрљај. И побеђујемо и победићемо овог непријатеља, само зато што је свако од нас борац” (Истиномер 7. јула 2020).

У овом наводу је јасно евоцирање успомене на агресију НАТО на СРЈ, јер у оба случаја реч је о реалном, али невидљивом непријатељу, чиме ратни оквир постаје посебно уверљив. Ипак, оптимистично је закључено да „побеђујемо и победићемо”, пошто смо сви борци. У том смислу се и председник СНС-а, након идиосинкратичног израза у доба ванредног стања, придружио ратном уоквиравању пандемијске стварности којем су прибегавали аустријски канцелар, француски председник и мађарски премијер.

Но, опште опуштање након оштрог ванредног стања и следствена масовна окупљања, што је, између осталог, било видљиво и током прославе победе на изборима у штабу СНС-а, када је неколико функционера ове странке заражено, морало је да доведе до погоршања епидемијске ситуације. Стога је већ 2. јула уследило ново пооштрење мера, јер је други талас короне услед реченог поранио у Републици Србији. На примедбе новинара, председник СНС-а применио је дискурзивну стратегију релативизације, па је казао да су „једино Партизанови навијачи могли да се заразе, мада не претерано, јер су се они радовали због победе”, као и дискурзивну стратегију прећуткивања могућности заразе на предизборним скуповима, истичући да се „нико није заразио на изборима”. Ипак, преузео је кривицу на себе због организовања славља у просторијама СНС-а: „Ја сам крив” (Радио Слободна Европа, 2. јул 2020).

Закључак

У првој фази сузбијања короне Србија је унеколико била изузетна. Дискурс власти кретао се од порицања и тривијализације пандемије преко дискурзивне стратегије застрашивања до ратног уоквиравања кризе. Ако је Шведска старе и болесне свесно жртвовала зарад психичке, физичке и материјалне добробити већине, не бринући о могућности слома надмоћног здравственог система који пружа заштиту свима, онда је Србија, у страху од слома здравственог система, применила најоштрије мере ограничења људских права целокупног становништва како би се заштитили здравствени систем и животи најугроженијих категорија становништва.

После Србије, највећа ограничења људских права спровела је Орбанова Мађарска. Ауторитарни режими злоупотребили су кризу изазвану пандемијом и постали су још ауторитарнији током и након пандемије. Након њих, најауторитарнији одговор понудио је француски председник Макрон, затим аустријски канцелар Курц, који је

користио симболику Ускрса да охрабри, барем хришћанско становништво. Канцеларка Меркел је уоквиравала кризу оквиром поверења и рационализације, али је у њеном обраћању било и саосећајне топлине изазване пуном свешћу да су нека људска права морала већи ни становништва да буду ограничена због добробити хронично оболелог и старијег дела становништва.

У свим случајевима приметан је банално националистички дискурс. Оно што Србију издваја везано је највероватније за психичку идиосинкразију председника СНС-а и страх лекара у Кризном штабу да би здравствени систем могао да се распадне. Отуда је ванредно стање било изразито строго, мере строже но другде, а изјаве и невербална комуникација председника СНС-а током ванредног стања одражавале су неуравнотеженост, уплахиреност и мање или више свесно застрашивање становништва извесношћу масовне смрти ако се не придржава прописаних мера. Све то било је објективно у функцији јачања ауторитарног режима без обзира на личну мотивацију најмоћнијег човека у Србији.

Извори

BBC News (на српском): Димитријевић, У. Све кризе Кризног штаба: Од „најсмешнијег вируса” до „(не) знамо шта радимо”, 3. јул 2020, <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-53257800>, приступљено 24. маја 2021; Јанковић, М. Корона вирус и полицијски час: Шта значи забрана кретања за становништво у Србији, 17. март 2020, <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-51936245>, приступљено 25. маја 2021.

Данас: Влада одлучила: Забрана кретања од четвртка у 18 сати до суботе у 5, пензионери у петак могу двапут у шетњу, 30. април 2020, <https://www.danas.rs/drustvo/vlada-odlucila-zabrana-kretanja-od-cetvrtka-u-18-satido-subote-u-5-penzioneri-u-petak-mogu-dvaput-u-setnju/>, приступљено 25. маја 2021.

Истиномер: „Немојте да лажете, нико није рекао да је корона најсмешнији вирус”, 11. март 2020, <https://www.istinomer.rs/izjava/nemojte-dalazete-niko-nije-rekao-da-je-korona-najsmesniji-virus/>, приступљено 25. маја 2021; Чодановић, Полицијски час за ‘побеђени вирус’, 7. јул 2020, <https://www.istinomer.rs/analyze/policijski-cas-za-pobedjeni-virus/>, приступљено 25. маја 2021.

Мондо: Вучић о пензионерима: Ако изађете, сва гробља ће нам бити МАЛА!!! 25. март 2020, <https://mondo.rs/Info/Drustvo/a1300964/Korona-virus-u-Beogradu-penzioneri-da-izadju-napolje-Vucic-o-penzionerima-i-izlasku-iz-kuca.html>, приступљено 25. маја 2021.

- Н1*: Ана Лалић за Комитет за заштиту новинара: Премијерка се није ни извинила, 29. април 2020, <https://rs.n1info.com/vesti/a594377-ana-lalic-za-komitet-za-zastitu-novinar/>, приступљено 25. маја 2021.
- Пензин*: Време изласка и куповине за старије, 29. март 2020, <https://www.penzin.rs/vreme-izlaska-i-kupovine-za-starije/>, приступљено 25. маја 2021.
- Радио Слободна Европа*: Главоњић, З. Које мере остају после укидања ванредног стања у Србији?, 7. мај 2020, <https://www.slobodnaevropa.org/a/vanredno-stanje-ukidanje-srbija-korona-virus/30597668.html>, приступљено 25. маја 2021; Вучић: Казне за неношење маски, затварају се ноћни клубови у Београду, 2. јул 2021, <https://www.slobodnaevropa.org/a/30702949.html>, приступљено 25. маја 2021.
- РТВ*: Влада послала СМС упозорења: Останите код куће; Оптужбе за ширење панике, 1. април 2020, http://rtv.rs/sr_ci/drustvo/vlada-poslala-sms-upozorenja-ostanite-kod-kuce_1109221.html, приступљено 25. маја 2021.
- Службени гласник РС, бр. 29 од 15. марта 2020, <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/predsednik/odluka/2020/29/1/reg>, приступљено 25. маја 2021.
- Службени гласник РС, бр. 65 од 6. маја 2020, <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/odluka/2020/65/1/reg>, приступљено 25. маја 2021.
- ВНО, Светска здравствена организација, https://covid19.who.int/?gclid=CjwKCAjw-qeFBhAsEiwA2G7Nlw3RNBjNBnmFyBIxwUXPHGzxTc-CtrEMc29ROnGeoyfrBvHkzXpn-hoC6m4QAvD_BwE, приступљено 24. мај 2021.

Библиографија

- Angermuller, J. & Maingueneau, D. & Wodak, R. (ed). (2014). *The Discourse Studies Reader: An Introduction*. In: *The Discourse Studies Reader: Main currents in theory and analysis*. John Benjamins Publishing Company, 1–14; 359–364.
- Бакић, Ј. (2011). *Јујославија: разарање и његови џумачи*. Службени гласник, 109–117.
- Berlinski, C. (2008). *‘There Is No Alternative’: Why Margaret Thatcher Matters*. Basic Books.
- Boin, A. & Lodge, M. & Luesink, M. (2020). Learning from the COVID-19 crisis: an initial analysis of national responses. *Policy Design and Practice*, 3(3), 189–204. <https://doi.org/10.1080/25741292.2020.1823670>
- Chilton, P. (2004). *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. Routledge.
- Eddy, M. (2021). Germany, Once a Model, Is Swamped Like Everyone Else by Pandemic’s Second Wave, *The New York Times*, 20.02.2021, <https://www.nytimes.com/2021/02/20/world/europe/germany-coronavirus-second-wave.html>, (23.05.2021).

- Entman, R. M. (1993). Framing: Toward Clarification of Fractured Paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51–58.
- Sörensen, S. J. (2020). *Terror In Utopia: Crisis (Mis)-Management During the Covid-19 Pandemic In Sweden*. Социолошки преглед, LIV(3), 961–1007.
- Wodak, R. (2021). Crisis communication and crisis management during COVID-19. *Global Discourse*, 00(00), 1–20. <https://doi.org/10.1332/204378921X16100431230102>

Јово Бакић*

CRISIS MANAGEMENT OF THE COVID-19
PANDEMIC IN SERBIA
26TH OF FEBRUARY 2020–30TH JUNE OF 2020

Abstract: Paper discusses crisis management during the first wave of the Covid-19 pandemic in Serbia. Crisis management is defined as set of discourse practices and anti-epidemic regulations, which applied governments in order to suppress pandemic. Research is methodologically based on Critical Discourse Analysis (CDA). Ruth Wodak has already analysed discourses and behavioural regulations in Austria, Germany, Italy, France, Sweden, and Hungary. She has recognized four frames: „religious“, „dialogic“, „frame emphasising trust“, and „frame of leading a war“. This research has recognized the last one in Serbia. Nonetheless, a „frightening frame“ was hegemonic that was quite unique for Serbia. ‘Renationalizing’ tendencies, expressed in closed borders, are recognizable in every state, and Serbia is not an exception in this respect. However, there was a tendency of a stricter behavioural regulations aimed to impose more authoritarian rule likewise Orban’s Hungary.

Key Words: Covid, crisis management, critical discourse analysis, frame, discourse.

* Jovo Bakic, associate professor, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Sociology, jovobakic@gmail.com

Милица Весковић Анђелковић*

УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ КОВИДА-19 НА ПОЛОЖАЈ МИГРАЦИОНЕ ПОПУЛАЦИЈЕ – СЛУЧАЈ СРБИЈЕ

Апстракт: Циљ рада јесте да се прикаже положај грађана Србије који су у земљу ушли непосредно пре или после избијања пандемије ковид-19 вируса. Србија, као и друге земље, одговорила је на ширење вируса затварањем граница и увођењем потпуне забране путовања. Као и у случају других земаља, сви грађани пристигли неколико дана раније упућивани су у кућну изолацију у трајању од 14 дана. Затварање граница, али и општа неизвесност у земљама дестинације праћена несигурношћу у погледу здравствене заштите странаца у њима, узроковали су велики прилив повратне миграције. Њихова искуства повратка и боравка у Србији на почетку пандемије били су тема истраживања које су спровели истраживачи Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду. Подаци који су прикупљени представљају емпиријску грађу овог рада. Приказани су њихови ставови према политикама донесеним ради спречавања ширења вируса, нарочито сегментима који се односе на њих. Такође, анализа је усмерена и на могућу стигматизацију ових грађана од стране актера у Србији (породица, пријатељи, владајуће структуре и медији).

Кључне речи: ковид-19, повратници, превентивне мере, стигматизација

Појава корона вируса у кинеској провинцији Хубеј, граду Вухану и проглашење пандемије почетком 2020. године поред тога што је имала огроман утицај на живот и здравље људи широм света, на здравствени систем, политику и економију свих држава, утицала је и на положај и живот миграционог становништва. Толики удар на

* Милица Весковић Анђелковић (1982) је доценткиња на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. milica.ves@gmail.com

мобилност, заустављање „света у покрету” – пре избијања пандемије миграциона популација је бројила скоро 372 милиона људи, односно 3,5% светског становништва (УН, 2020) – није се могао ни замислити. Усвајање мера ограничења кретања становништва широм света, са циљем заустављања или бар смањења брзине ширења корона вируса, имало је разнолике и врло сложене последице нарочито на миграциону популацију. Укидање међународног саобраћаја, затварање граница и мере строге изолације поставиле су многе изазове становништву које не живи у матичној земљи или се из разних разлога нашло ван њених граница.

Увиђајући занимљивост тадашњих догађаја као и важност разумевања положаја становништва које се у то време враћало у Србију, истраживачи Института за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду спровели су истраживање о праксама, ставовима и искуствима кретања и самоизолације грађана Србије који су ушли у земљу након избијања ковид-19 пандемије. Прикупљени подаци представљају примарну емпиријску грађу овог рада. Циљ је да се укаже на изазове пред којима су се услед увођења рестриктивних мера повратници у Србију нашли и у земљи дестинације и у земљи порекла.

Здравствена криза и мере превенције

Након избијања епидемије непознатог вируса са непредвидивим последицама на здравље појединаца и шире заједнице, најугроженије је било становништво Кине. Врло брзо након детектовања вируса и претпоставке о последицама заразе, власти су апеловале на колико је могуће више смањивање контаката међу појединцима и изолацију у кућним условима, нарочито заражених појединаца или оних који су са њима били у контакту. Како се вирус не би ширио, донесене су мере редукције саобраћаја, па и изоловања провинције од остатка земље. У тим првим данима, земље европског континента, премда су се суочавале са епидемијом грипа који је те године наишао у нешто јачем облику него раније, дешавања из Кине су посматрале са дистанце и уз веру да ће вирус остати тамо где је прво и лоциран. Међутим, епидемија се полако ширила у остале кинеске провинције, а затим је вирус изолован у Сједињеним Америчким Државама и у Европи, најпре у Италији и Швајцарској а затим великом брзином и у осталим европским земљама. Коначно, 11. марта 2020. године сви медији преносе изјаву шефа Светске здравствене организације (СЗО) да је

ова организација проценила да ковид-19 може бити означен као пандемија. У том тренутку било је више од 118.000 заражених лица у 114 земаља, а 4.291 лице је преминуло од последица овог вируса. Према препорукама СЗО земље треба агресивно да примењују мере које за циљ имају сузбијање вируса¹.

Надаље, владе већине држава широм света су послушале савет шефа СЗО, па је до краја марта преко 150 земаља у којима живи око 7,1 милијарда људи увело овакве мере, односно 90% укупног светског становништва се нашло у неком облику изолације. Вирус је најпре изолован, па су стога и мере прво уведене и доследно примењиване управо у традиционално имиграционим земљама, привлачним због географског положаја, друштвеног, правног и економског система, универзитета и развоја науке, као и због сталне потражње радне снаге, углавном у области производње и услужних делатности. Уз затварање граница и мере изолације, многе земље су зауставиле већ започете процесе за доделу азила, прекинуле програме насељавања и размене, па се тај период може сматрати периодом са највећим степеном ограничења кретања и неизвесности за становништво које се нашло у процесу промене места боравка (Chamie, 2020). Међутим, као што се види из Табеле 1. мере су се показале као не претерано ефикасне услед великог броја оболелих и умрлих од корона вируса.

Табела 1. Број инфицираних и умрлих од корона вируса у земљама са значајним уделом миграционе популације

Држава	Укупан број становника	Број инфицираних корона вирусом	Број умрлих од последица вируса	Број миграционе популације	Удео миграционе популације у укупном становништву (у %)
Свет	7.859.443.637	139.228.122	2.989.103	271.642.105	3,5
САД	329.064.917	31.497.006	565.298	50.661.149	15,4
Немачка	83.517.045	3.110.252	79.667	13.132.146	15,7
Аустрија	8.689.418	589.299	9.843	1.021.362	11,8
Швајцарска	8.591.365	630.194	10.449	2.572.029	29,9
Италија	60.550.075	3.826.156	115.937	6.273.722	10,4
Француска	65.129.728	5.248.931	100.232	8.334.875	12,8
Шпанија	46.736.776	3.936.685	76.882	6.104.203	13,1
Велика Британија	67.530.172	4.396.105	127.438	9.552.110	14,1

Извор: CSSE, 2020. приступљено 16.4.2021.; UN DESA, 2020. приступљено 16.4.2021.

1 <https://www.danas.rs/svet/szo-proglasila-pandemiju-korona-virusa/>

Земље које се налазе на врху по броју миграционе популације и њиховом уделу у укупном становништву имале су посебан задатак у доба избијања пандемије. С једне стране, у циљу заштите становништва, уведене су мере забране кретања и спречавања контаката, док се са друге стране поставило питање потпуне интеграције имиграната у смислу регулисања њиховог статуса и укључивања у социјални и здравствени систем. С обзиром на то да је евидентно велики број странаца у земљи без икакве правне и социјалне заштите, уведене мере су претиле да угрозе ову групу становништва. Наиме, велики број њих је, што због смањених прихода и губитка посла услед новонастале ситуације, што услед страха од доступности здравствене неге услед заражавања вирусом, кренуло ка својим земљама порекла. Но, услед затварања граница и смањеног, па и укинутог транспорта, они су се нашли у посебној, врло осетљивој ситуацији. На крају, показало се да увођење мера услед слабе координације и угрожености рањивих група, у које спада и део миграционе популације, није било нарочито делотворно (Bier, 2020). Вирус се ширио у таласима, а број преминулих је стално растао. Друштва која нису била у стању да на почетку пандемије ублаже економске, друштвене и психолошке последице затварања на све грађане, суочиле су се са много тежим и озбиљнијим дугорочним последицама још увек актуелних мера (Guadagno, 2020).

Одговор на кризу – нови изазови миграционе популације

Слично као што је то био случај у периодима ранијих друштвено-економских криза², миграциона популација је у великој мери претрпела значајне непосредне и посредне последице пандемије вируса ковид-19. Но, разлике међу њима постоје. Фактори попут њиховог правног статуса, радног статуса, места где живе, степена интеграције у локалну средину, постојања језичких и културолошких препрека, социјална умреженост у друштву пријема умногоме се показују

2 Током Светске економске кризе актуелне 2008. године, у периоду рационализације трошкова, у развијеним земљама, најчешћим дестинацијама миграната, највише је било незапосленог становништва међу онима који су рођени у некој од земаља које нису чланице Европске уније. Удео незапослених миграната из поменутих земаља постојано је растао након избијања кризе, да би 2013. године премашио удео од 20%. Након овог периода, запосленост постепено расте, нарочито у земљама које бележе пад удела радне снаге и које отварају радна места у секундарном тржишту рада (OECD, iLibrary, 2019).

као врло значајни за положај миграната у току трајања кризе. Наиме, што су више интегрисани, са решеним друштвено-економским статусом у земљи дестинације и већ добро развијеним социјалним капиталом, веће су шансе да се изборе са економским, друштвеним и психолошким тешкоћама које настају као последице пандемије, да поштују препоруке и сачувају се од вируса и да, у случају потребе добију одговарајућу медицинску негу (Liem et al, 2020). Сходно томе, можемо рећи да „степен и врста утицаја пандемије на миграциону популацију стоји у обрнутој сразмери са њиховом класном и расном припадношћу и њиховим општим друштвеним статусом” (Guadagno, 2020:5).

Одмах је јасно да су се у најтежем положају и са огромним изазовима услед пандемије нашле избеглице и интерно расељена лица смештена у камповима, бескућници или лица која живе у сиромашним четвртима без услова за одржавање хигијене која је главна мера превенције. Такође, проблем је настао за имигранте без сталних примања, без социјалне заштите и права на здравствену негу. Реч је углавном о лицима која у земљи дестинације не бораве на регуларан начин, лицима којима је истекла виза и лицима без осигурања. Животни услови у којима се они налазе чине да буду много подложнији зарази, а без здравствене неге очекује се и већа смртност оболелих. Највећи проблем јесте то што је ово становништво често невидљиво за локалне власти, па се и не размишља о извесним мерама које би их заштитиле, а тиме и остало становништво које живи у истој заједници (Guadagno, 2020).

Што се тиче последица по њихов економски положај, на удару су поново била лица нижег друштвеног статуса, односно лица која обављају услужне делатности. Редукција саобраћаја и мере самоизолације као и масовни прелазак на рад од куће, учинили су немогућим обављање ових делатности, па су радници масовно слати на принудне одморе или су добијали отказ. У овим ванредним условима било је немогуће да нађу нови посао, а лица чији је статус био везан за радни уговор аутоматски су га изгубила након отпуштања. С обзиром на то да су им укинута приходи, а уштеђевина углавном врло ниска или чак не постоји, нису били у могућности да обнове захтев за регуларни статус у земљи (Nyen, 2020). У врло неповољном положају били су сезонски радници који живе у колективним смештајима са лошим хигијенским условима који поред сталних међусобних контаката нису имали услова да се заштите од вируса. При томе, већина нема здравствено осигурање, чиме је ризик знатно повећан (Gelatt, 2020).

Затварање граница у готово свим државама прилично је погодило не само миграциону популацију већ све појединце који су се у том тренутку нашли у покрету. Наиме, поред лица која су била у поступку решавања статуса у земљи дестинације, оних који су се налазили у том тренутку у процесу промене места становања, затварање граница довело је у незавидан положај и људе који су се случајно нашли на путу туристички, услед пословних састанака, конференција, посете родбини и других разлога. Једна од могућности које се држала већина земаља била је враћање путника у државу у којој су последњој били и смештај у карантин који је трајао између 14 и 28 дана. Хиљаде миграната и путника широм света остали су заробљени у земљама са затвореним границама. Одлагање путовања, између осталог, довело је до тога да значајан број њих остане без виза (Bernal, 2020). Мигранти који су се у том тренутку затекли ван земље своје дестинације због отказивања превоза нису могли да се врате на посао, факултет, својим домовима и породици (Charles, 2020). Таква ситуација је, услед нерегулисаног смештаја са одговарајућим условима за живот и смештања великог броја људи на једном месту, створила додатни здравствени ризик како за државе порекла миграната тако и за друштва земље дестинације, односно транзита (Chia and Poh, 2020).

Поред тога што је изолација у неадекватним условима за мигранте и путнике била тешка сама по себи, уз додатне проблеме могућег губитка посла, ова лица су се суочавала са проблемом стигматизације, дискриминације и ксенофобије у свим државама у којима су у том периоду боравила. На самом почетку појаве вируса, ксенофобија је била усмерена првенствено према мигрантима из Кине, затим према свим мигрантима из Азије, а постепено, како се вирус ширио, према мигрантима из Европе и свих делова света. Чак и у Кини, која је прва регистровала ковид-19, били су стигматизовани сви мигранти и путници. Колико год је та ситуација непријатна, таква реакција према странцима који су у покрету је била и очекивана – слично је било за време епидемије куге у средњем веку, шпанске грознице 1918–1920. и током епидемије свињског грипа H1N1 2009. године (White, 2020; Грегуровић и други, 2020). Ова ситуација је само погодовала ширењу вируса услед тога што „стигма може навести људе да сакрију болест како би избегли дискриминацију, да спречи људе да благовремено затраже медицинску помоћ, да их обесхрабри да се придржавају здравствених мера” (WHO, 2020: 2).

Стигматизација ових лица наставља се и након повратка у земљу порекла, где се суочавају са страхом и дискриминацијом локалног становништва пошто су препознати као доносиоци вируса. То је често

доводило до сукоба и насиља (Guadagno, 2020), као и јавно исказане нетрпељивости која се преносила медијским путем. У већини држава, као и у Србији, и повратници и странци су упућивани у кућну изолацију која је, услед стигматизације била отежана у смислу непостојања мреже подршке неопходне за прибављање свега што је у изолацији потребно. У већини држава подршка повратницима на самом почетку пандемије није била решена.

Методологија

Увиђајући значај ситуације у којој су се нашла лица која су ушла у Србију након избијања пандемије, истраживачи Института за социолошка истраживања Филозофског факултета су од 14. априла до 14. маја 2020. године спровели истраживање њихове праксе, ставова и искустава кретања и самоизолације. Реч је о квантитативном истраживању и обухватило је испитанике који су у Србију ушли почев од 24. фебруара, па до тренутка до када је упитник био актуелан. Упитник је прослеђиван преко друштвених мрежа и интернет портала постављањем линка, што значи да су испитаници самостално одговарали на питања. Стога није било могуће унапред поставити карактеристике узорка, већ је попуњавање текло слободно и без критеријума. Из ових разлога, јасно је да није реч о репрезентативном узорку и да се анализе и закључци изнесени у раду не односе на све грађане који су у земљу ушли на почетку избијања пандемије. Пре бисмо могли да говоримо о дескриптивној анализи ставова и доживљаја само оних испитаника који су у истраживању учествовали.

У истраживању је учествовало укупно 305 испитаника који су се вратили највише из европских земаља (првенствено Француске и Немачке), Русије, Уједињених Арапских Емирата и Турске. Што се тиче социо-демографских карактеристика, узорак је био прилично правилно расподељен у односу на пол испитаника: 51,2% жена и 48,8% мушкараца. Око трећина испитаника, 29,5% је у браку, а 26,6% имају партнера/партнерку, али не живе са њим/њом, у 13,3% је била заступљена кохабитација, а најмањи удео су имали удовци, односно удовице од свега 1%. Највише је било испитаника који немају децу 62,5%, што одговара и старосној расподели: најзаступљени су млађи испитаници (заступљеност испитаника до 30 година је била 28,9%), као и испитаници средњих година, од 30 до 45 година са уделом од 49,5%). У погледу образовања чак 50% има завршен факултет, при чему 21,4% испитаника има завршен постдипломски степен образовања (мастер, специјализација или докторат).

Што се тиче врсте мобилности испитаника, обухваћени су испитаници из следећих група: 1. грађани Србије са сталним боравком у иностранству (радници, студенти, њихови чланови породице) – њихов удео у узорку је био 25,2%; 2. грађани Србије са привременим боравком у иностранству (циркуларне миграције и сезонски радници) – њихов удео у узорку је био 19%; 3. грађани који су се случајно нашли ван граница Србије (туристи, појединци који су путовали због посла, конференција, стручних скупова, они који су одлазили из здравствених разлога) – њихов удео у узорку је био највећи и износио 51,1%; 4. појединци који учествују у дневним миграцијама – принуђени су да због посла свакодневно прелазе границу – њихов удео у узорку је био најмањи и износио је 4,6% .

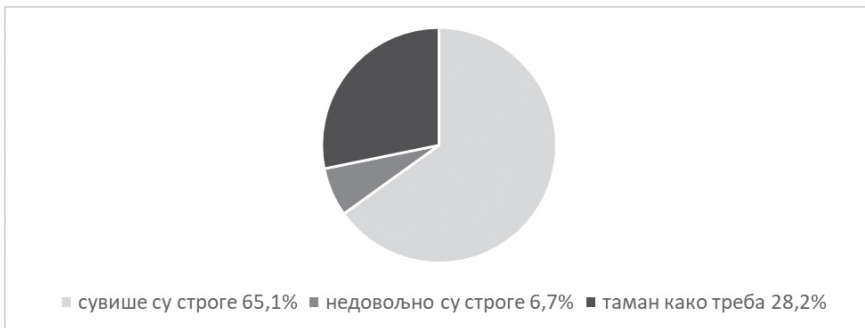
Анализа података и дискусија

С обзиром на политике других држава које су биле опште познате и мање-више усаглашене и у складу са препорукама СЗО, повратници, нарочито они који су у Србију ушли након проглашења ванредног стања, очекивали су обавезан карантин након уласка у земљу. Оно што изненађује јесте чињеница да скоро трећина испитаника (28,2%) није провела време у изолацији. Ово објашњавамо делом тиме што су узорак чинили и испитаници који су пристигли у периоду када још није била јасно формирана државна политика условљена насталом кризом. Међутим, занимљив податак који донекле оправдава избегавање самоизолације јесте да већина њих није ни била обавештена о даљим поступцима приликом уласка у земљу. Највише њих, 40%, тек са посетом државних органа упознато је са мерама самоизолације; 23,6% испитаника је добило СМС поруку са упутствима, док је 27,3 % о мерама било упознато преко медија, а 9,1% је о томе чуло од пријатеља и комшија.

Они који су били у изолацији сусретали су се са новим изазовима: стамбени услови који (не) омогућавају да се појединац изолује, начин прибављања намирница и лекова, као и неопходна медицинска помоћ уколико се појаве симптоми вируса. Охрабрује, међутим, податак да је две трећине испитаника имало услове да се изолује, као и податак да иако 90% њих није ни једном изашло током тог периода, нико од њих није имао проблема око набавке намирница и лекова. Неформални системи подршке су у овим случајевима функционисали, упркос новонасталој ситуацији. Што се тиче односа државних актера, који би поред контроле овог становништва требало да буде и систем подршке у условима кризе, подаци указују на то да је по-

ловина испитаника била проверавана одмах првог дана по уласку у земљу, док је 20,4% проверавано прве недеље, а 24,3% током друге седмице трајања изолације. С друге стране, подаци су неповољни када говоримо о подршци грађанима који су дошли из иностранства, а за које се сматрало да су у већем ризику да развију симптоме болести – 74,9% испитаника је навело да их нико од медицинског особља није контактирао у том периоду, 21,9% је навело да су их лекари звали телефоном, а само један испитаник је имао посету лекара на кућној адреси.

На основу тога лако се може закључити да су повратници посматрани једино као претња, а да није било претеране бриге о њиховој реалној здравственој ситуацији и спремности за пружање подршке ако болест заиста наступи. Услед тога, не изненађује податак из истраживања да 65,1% испитаника, што можемо видети на Графикону 1, сматра да су уведене мере биле сувише строге. Ипак, због озбиљности ситуације њих 28,2% је подржало мере, чак је било и оних екстремнијих који су сматрали да је, по угледу на неке друге европске земље, требало увести још рестриктивније мере – укупно 6,7% испитаника.

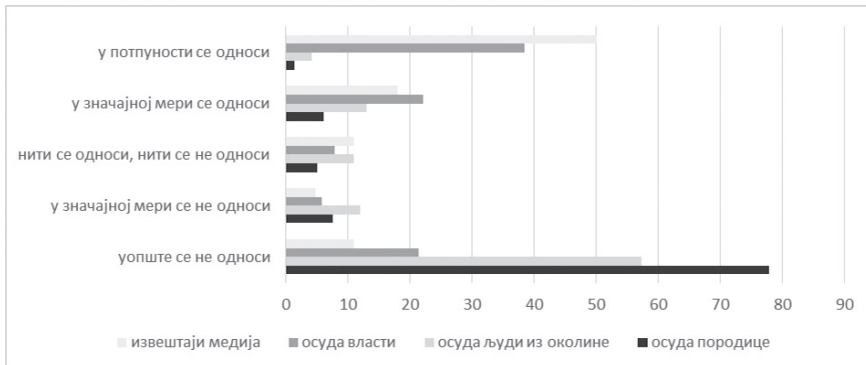
Графикон 1. Оцене мера Владе Републике Србије

Међутим, на поприличну осуду је наишла одлука Владе да се затворе државне границе. То је за већину испитаника представљало не само кршење загарантованог права на слободу кретања, већ је указивало и на стигматизацију од стране матичне земље. Укупно 66,9% испитаника сматра да државне границе нису за њих смеле бити затворене, док је ову меру подржало 23,9% испитаника. Њих 6,4% је остало неодлучно.

С друге стране, чињеница је да српске власти нису остале имуне на проблеме својих грађана који су остали заглављени у другим земљама. Наиме, Влада Републике Србије је након укидања авио-

-саобраћаја 19. марта организовала око 60 хуманитарних летова³ којим је превозила храну, лекове, али и наше грађане из других држава. Овај поступак, сам по себи, једногласно је подржан. Међутим, велики број лица која су враћена у земљу на овај начин имао је притужбе на понашање актера у процесу повратка. Скоро половина испитаника из узорка, 47,3% је сматрало да држава није добро поступала са људима који су се вратили на позив државе, док 19,3% њих није имало никаквих притужби.

Велики део испитаника осећао је да их сматрају преносиоцима вируса и да су због тога били искључени из уобичајене социјалне интеракције – не само због уведених мера, већ и због генералног става становништва према њима. Поред окривљености од стране владајућих структура, испитаници наводе и друге актере који су их стигматизовали. На првом месту, (Графикон 2) испитаници су у извештавању медија препознали најгласнију осуду на свој рачун. Примећујемо да је укупно 68% испитаника увређено начином на који медији извештавају о њима. Одмах иза њих су државни актери, са уделом позитивних одговора испитаника од укупно 56%. Одговори испитаника показују да су најмање осуде доживели од пријатеља и породице – да их породица није осудила за ширење вируса наводи укупно 86% испитаника, а да тога није било ни код пријатеља наводи око 70% њих.

Графикон 2. Осећај осуде државе, медија, пријатеља и породице за ширење вируса

За разлику од вести које су кружиле средствима информисања, које су стварале и неку врсту панике у друштву, али и потребу прикривања болести са сврхом избегавања осуде, сами повратници нису себе доживљавали као претњу јавном здрављу. Укупно 66% испита-

3 <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/humanitarni-letovi-er-srbije-se-nizu-a-danas-je-sleteo-avion-iz-bratislave-sa-nasim/x9qec7p>

ника не сматра да је било кога из своје околине довело у опасност, а 9,2% није сигурно у последице контаката са околином, док 22,8% (претпостављамо лица која знају да су била заражена) ипак прихватају одговорност и сматрају да су довела у опасност неког из своје околине.

Занимљив је податак да 57,7% испитаника не окривљује никог за ширење вируса, па не сматрају ни да се вирус ширио услед окупљања грађана у кафићима и на другим јавним местима. Свега 10,8% испитаника сматра да су кафићи, односно места где су се људи сусретали у већем броју, одговорни за ширење короне и да та одговорност не треба да буде пребачена на њих услед доласка из других земаља. Укупно 18,9% испитаника има неутралан став у погледу одмеравања кривнице различитих актера за ширење вируса.

Закључак

Светска здравствена криза изазвана вирусом ковид-19 утицала је на измену свакодневних активности и навика становништва. Такође, посебне мере уведене у циљу избегавања ширења болести, односно забрана директних друштвених интеракција, захтевале су и измењен образац организације економског и друштвеног система свих земаља, што је подразумевало и рестриктивне мере у економији. У таквој ситуацији миграциона популација се налази пред новим изазовима – многи су остали без посла, без виза, без редовних прихода, те су стога били приморани да се врате у своје земље порекла. Такође, лица која нису имала решен статус у земљи боравка имала су и проблем здравствене неге уколико наступи болест, услед непоседовања здравственог осигурања које би то гарантовало. Додатно, саобраћај је обустављен, многи су остали „заглављени” у другим државама, што је често подразумевало и смештање у колективне центре где су многи и добили вирус. Даље, антагонизам домицилног становништва био је јасно изражен, те се стога може рећи да су услови у којима се миграциона популација нашла на почетку пандемије заиста били тешки. У најтежем положају су била слабије образована и лица која још увек нису интегрисана у друштво пријема. У таквој ситуацији је повратак у земљу порекла била најприкладнија опција за већину миграната.

Проблем се продубљује стигматизацијом јавности у земљи порекла услед страха да су ова лица својим доласком „увезла” вирус. Неспретно преношење изјава као и порука дијаспори у медијима, стварали су велики страх код грађана. Премда, како показује наше

истраживање, повратници нису у пуној мери осетили да их осуђују пријатељи и родбина, то се ипак осећало у јавном дискурсу. С друге стране, истраживање указује и на неорганизованост одговорних актера у пружању медицинске подршке повратницима, у смислу тестирања и праћења њиховог реалног стања. Није забележена ни подршка повратницима у прибављању намирница са сврхом останка у самоизолацији ради спречавања ширења вируса. Стога не чуди што је део њих кршио правила која су била прописана. „Неуспех у разумевању и смањивању утицаја здравствене кризе на миграциону популацију је претња добробити, стабилности и сигурности заједница и друштва широм света” (Congress of the United States, 2020).

Из изнесене анализе можемо закључити да држава у доба здравствене кризе мора и више него раније да покаже бригу о својим грађанима који не живе у Србији, нарочито онима који су показали да се и даље у њој осећају најсигурније. Разлог није само другорочан, у смислу неког будућег повезивања са дијаспором у сврхе развоја, већ и у овој ситуацији када треба ефикасно спречити ширење болести, разумевање и бригу према повратницима треба показати ради очувања јавног здравља целокупног становништва. Често тестирање повратника и медицинска подршка уколико је то неопходно много су делотворнији у очувању здравља од медијске стигматизације која је била запажена на почетку пандемије.

Литература:

- Bier, D. (2020) *How Travel Bans Failed to Stop the Spread of COVID-19*, Cato Institute, <https://www.cato.org/publications/commentary/how-travel-bans-failed-stop-spread-covid-19>
- Bernal, R. (2020) Legal immigrants at risk of losing status during coronavirus pandemic, *The Hill*, 26 March, <https://thehill.com/homenews/administration/489569-legal-immigrants-at-risk-of-losing-status-during-coronavirus-pandemic>
- Center for Science and Engineering (CSSE) (2021) *Tracking Covid-19*, Johns Hopkins University, <https://www.arcgis.com/apps/opsdashboard/index.html#/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6>, приступљено 16. 4. 2021.
- Charles, C.H. (2020) Canada's changing coronavirus border policy exposes international students' precarious status, *The Conversation*, <https://theconversation.com/canadas-changing-coronavirus-border-policy-exposes-international-students-precarious-status-134011>
- Chia, J. & Y. H. Poh (2020) Amid COVID-19 crisis, Southeast Asia's migrant workers fall through the cracks, *The Diplomat*, 31 March. <https://thediplomat.com>

- com/2020/03/amid-covid-19-crisis-southeast-asias-migrant-workers-fall-through-the-cracks/
- Congress of the United States (2020) Letter to Honorable Alex M. Atar II, Secretary of the US Department of Health and Human Services, Elizabeth Warren, United States, 27 March, <https://www.booker.senate.gov/download/letter-to-hhs-racial-disparities-in-covid-response>
- Gelatt, J. (2020) *Immigrant workers: Vital to the U. S. Covid-19 response, disproportionately vulnerable*, Washington, District of Columbia: Migration Policy Institute
- Guadagno, L. (2020) *Migrants and the COVID-19 pandemic: An initial analysis*, Research Series No 60. Geneva:IOM
- Liem, A., C. Wahg, Y. Wariyanti, C. A. Latkin & B. J. Hall (2020) The neglected health of international migrant workers in the COVID-19 epidemic, *The Lancet*, <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S2215-0366%2820%2930076-6>
- White, A. (2020) Historical linkages: Epidemic treath, economic risk, and xenophobia, *The Lancet*, 27 March, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7154503/>
- World Health Organization (2020) Interim Guidance for Refugee and Migrant Health in Relation to COVID-19 in the WHO European Region, *WHO Europe*, https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0008/434978/Interim-guidance-refugee-and-migrant-health-COVID-19.pdf
- United Nations Department of Economics and Social Affairs (UN DESA) (2020) International Migrant Stock 2020, United Nations database, <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock>, приступљено 16. 4. 2021.

Milica Vesковић Anđelković*

IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON MIGRANTS SITUATION – THE CASE OF SERBIA

Abstract: The aim of the article is to present situation of citizens of Serbia who entered just before or after the beginning of Covid-19 pandemic. Serbia, like other countries, closed national borders and stopped international traffic. That were measures which were recommended by World Health Organization. Like in other countries, every person who entered the country a few days before Pandemic was declared, was sent in two weeks self-isolation on address which they gave to police. Closing borders, general uncertainty in destination countries and problems

* Milica Veskovic Andjelic, Assistant Professor, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Sociology, milica.ves@gmail.com

with health care system especially for strangers who live in them, caused that many of them returned in their home countries. Their experiences of returning and staying in Serbia in the beginning of pandemic were topic of survey which researchers from the Institute for sociological Research of the Faculty of Philosophy have done. Data which were collected are empirical material of this article. We presented their attitudes toward policies which were adopted to stop spread of virus, especially parts which were important for them. Also, we analyzed stigmatization of these citizens by different actors in Serbia (families, friends, structures of government and media).

Key words: Covid-19, returners measures of preventions, stigmatization

Стефан Јанковић*

УСРЕД НЕИЗВЕСНОСТИ. ПАНДЕМИЈА, ЗАВЕРЕ И ФОРМАТИРАЊЕ СТВАРНОСТИ

Апстракт: Завере и покушаји да се оне „примире” чињеницама, отварају дубљу проблематику интерпретативних оквира употребљених ради формирања стварности, када ова склизне у неизвесност иницирану догађајима који навелико надилазе људску контролу. Полазећи од разматрања Болтанског о заверама као увидима насталим онда када неизвесност уздрма уобичајене формате стварности, прва тачка нашег рада препознаје узрочност, идентификовање интенционалности и телеологију као кључну тешкоћу у демаркацији научних увида од завера. Спрам супериорности демаркације као противотрова заверама, у другом делу рада истичемо да је далеко учинковитије представити методичне напоре научника да „еманципују” ентитете и учине ближим схватање њихове дејствености. Ово се чини круцијалним за схватање неизвесности инициране од стране не-људских ентитета, те у последњој секцији, указујући на следеће тачке антропоцентризма кроз концепт онтополитике, дискутујемо о ситуацијама када њихова дејственост заобилази људску контролу и увиде.

Кључне речи: неизвесност, пандемија, завера, демаркација, онтополитика.

Постоји нешто чудно са теоријама завера које су пратиле пандемију, али то није питање њихове тачности. Мање или више, свака од завера јесте наративно смештала ковид-19 као посредника или оруђе које моћници, интересне групе и политички опоненти из сенке користе не би ли остварили контролу становништва. Сценарији су добро познати: 5Г телекомуникациона мрежа која угрожава имуни систем, микрочипови које власник Мајкрософта Бил Гејтс жели да угради за-

* Стефан Јанковић, доцент, Одељење за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. stefan.jankovic@f.bg.ac.rs

рад контроле становништва, лабораторијско порекло вируса ког Кина испушта у геополитичке сврхе или ширење заразне болести од стране фармацеутских компанија зарад остваривања профита (Gerts *et al.*, 2021; Gu *et al.*, 2021; Islam *et al.*, 2021). Ови сценарији који су хаотичне токове догађаја пандемије уметали у наизглед разумљиве оквири, нарочито у дигиталном окружењу, изазивали су доста забринутости и многе одводили у потрагу за уверљивошћу чињеница, које тешко да су имале „терапеутска” својства. Штавише, призивање експертског знања и ненадана обнова демаркације су се добрим делом уклапали у постојеће поларитете у политичком пољу, прокламујући „ирационални” карактер ових интрига. Али, рабљењем доста сличних алатки попут демистификације, откривања узрока који леже у „дубљој” стварности или указивања на „заблуде”, једнако и завереници и поборници сцијентизма су започели вртлог међусобних оптужби за злонамерна искривљења приказа стварности или притајену манипулацију. Питање је, међутим, да ли интенционалност, мотиви па и кривица људи, ваљано приказује одакле неизвесност унета пандемијом потиче?

Дискусија о заверама и покушајима да се оне „примире” чињеницама отвара дубљу проблематику интерпретативних оквира употребљених ради *формалног стварности* када ова склизне у неизвесност. Особеност пандемије јесте у томе што је неизвесност иницирана догађајима који навелико надилазе људску контролу, намере и јасне мотиве. Полазећи од разматрања Болтанског о заверама као увидима насталим онда када неизвесност уздрма уобичајене формате стварности, прва тачка нашег рада препознаје узрочност, идентификовање интенционалности и телеологију као кључну тешкоћу у демаркацији раздвајању научних увида од завера. Спрам супериорности демаркације која се најчешће види као противотров заверама, у другом делу рада истичемо да је далеко делотворније представити методичне напоре научника да „еманципују” ентитете и учине ближим схватање њихове дејствености. Ово се чини круцијалним за схватање неизвесности инициране од стране не-људских ентитета, те у последњој секцији, указујући на слепе тачке антропоцентризма кроз концепт онтополитике, дискутујемо о ситуацијама када дејственост заобилази људску контролу и увиде.

Рађање завере: интерпретативни оквири између стварности и света

Иако посвећена тематици криминалистичког жанра, књига Лика Болтанског *Мистерије и завере – детективске приче, шпијунски романи и управљење модерној друштва* (Boltanski, 2014), нуди изврсно

полазиште пошто је делом упућена и на завере. Упркос задржавању фантастике, наводи Болтански, новонастали криминалистички жанр на прелому 19. и 20. века почињао је да црпи особен сензибилитет. Типични изрази новог жанра попут детективских прича изнедрили су фигуре чија су уједно авантуристичка, херојска и интелектуална својства водила к рашчлањивању завера и мистерија које су унеле дисторзију у регуларни ток ствари. Интригантност криминалистичког жанра, пак, читава се у односу мистерија и завера са особеном *социјалном космологијом*: наиме, узроци, мотиви и намере које су постале предмет ове методичне „демистификације” исцртани су као резултат дејства „дубље” стварности, првенствено националних држава и јавних афера. Неодољива сличност мистерија са позитивним методама стога није случајна. Како упућује Болтански, могућности, посебно пружене уз помоћ статистике, осликавале су сензибилитет који је категорија друштва почињала да добија као нов и још недовољно испитан оквир колективног живота. Управо је ретроспективни потез идентификовања узрока за свако непосредно својство и догађај осликавао ћудљиви и скептични дух „разоткривања”, који је добио одговарајуће инструменте да свакодневна збивања, попут криминала, види као исход дубљих обележја и дејстава притајених сила. Но, осим криминалистичког жанра, енигматични и мистериозни догађаји јавног живота су добили вернакуларни наставак у теоријама завера као наративима који су расцепе настале услед догађаја који су пресецали уобичајени ток стварности, покушавали изнова да увежу у узрочни ланац.

Несумњива популарност теорија завера у свакодневици је најпре истакла фигуру сумњичавог параноика који, осетивши се у најмању руку изневереним, бива позван да започне распетљавање „истинских” мотива и закулисних радњи. Не чуди што је, истиче Болтански, и психијатрија у наведеном периоду почела да уочава параноика као вид личности чије су основне диспозиције одређене управо одсуством афективног односа са спољашњим светом. Као компензација, параноја раби осећај да је самосвојност ствари заблуда, те да свет представља низ ствари и догађаја које треба декодирати. Параноик одбацује да пристане на неизвесност и властити позив укршта са *ресанџиманом* – упориштем изневерених жељних освете. Део стварности узиман као површински, схватан је искључиво као позорница за мистериозне догађаје лоциране у дубљој стварности где се назире сенке углавном моћника, попут банкара, владајућих елита и тајних група. „Они верују”, говори Болтански, „да су жртве ’предрасуда’ и ’неправди’, да су ’друштвено неприхваћене’ особе чији ’делиријум фабулације’ почива на религијским или политичким

зачу света, какву улогу овде одиграва узрочност? Наиме, поновно стабилизовање стварности пошто бива уздрмана догађајима света, чак и у езотеричним моментима у којима су носиоци завера нељудска бића и ентитети попут рептила, не преза од употребе метафизике узрочности. Најчешће, наводи Болтански, она је уткана у утврђени сценарио „демаскирања” и драматичне обрте догађаја и то уз помоћ операције *ојкривања*, која подразумева увлачење бића и догађаја, непосредно неприступачних, у тренутни след ствари. Завереничке визије зато оперишу у двојаком онтолошком режиму где би први, наочиглед приступачан, а опет фиктивни слој реалности ваљало размаћи и приступити затамњеној, али „истинској” стварности. Смицање наивности и мобилизација сумње, употребом ове инверзне формуле завере, дакле, одводи у приказ ствари, чинова, актера, нивоа, веза који измичу непосредном погледу. Али, шта онда одваја метафизику узрочности употребљену у свакодневним интригама и њеним намерама откривања од, рецимо, социолошких увида? Шта разликује „разумевање” мотива делања коју *Verstehende* социологија промовише или манипулацију варијаблама која указује да колективни ентитети, попут социо-професионалних категорија или држава такође диктирају облик непосредне стварности, поседујући нешто налик интенционалности, од сличних завереничких тврдњи?

Онтолошки конфликти усред контингенција: слом демаркације

Потоња питања делују злочесто и заговорнике стамености научних метода доводе у еквивалентан положај са вернакуларизмима, иако би они најрадије ове одбацили као неутемељене. Али тензије које су пратиле пандемију, посебно поводом мерења броја заражених и преминулих (Brown, 2020), ништа мање нису одзвањале вапајима да се форматира пејзаж догађаја и ентитета по „уздрмавању” света. Рецептурса „оповргавања лажних тврдњи” је овде виђена као најбољи противотров заверама. У протеклим годинама, примећује Марес (Marres, 2018), све се чешће чују гласови да се поврати „експертско” знање а чињенице поставе као мерило јавног живота. Највећим делом, ова ненадана обнова старомодне демаркације оваплоћена је у ставу да се са више знања демагошки тренуци и присуство неутемељених тврдњи у политици могу умањити (Harman, 2018). Али, парола да су „чињенице мерило свих ствари” није страна ни оном шароликом блоку алт-деснице, присталица *Brexit* покрета, Доналда Трампа и свих „локалних” варијанти. Разлика је што се они

душебрижнички виде и као жртве тзв. *fact-checking* сервиса, културе збрзане интернет ерудиције и лажних вести храњених завереничком паранојом, али и као извор стрепњи да ће управо такав „популистички” талас угрозити помало луксузни прототип епистемички квалификованих политичких делатника какве либерална политичка филозофија жели. Са обе варијанте постоји низ проблема и Марес је засигурно у праву када приговара да се постојећи поларитети политичког поља између наводно „прогресивних” и оних мање образованих присталица „популистичких” и националистичких опција одигравају управо повлачењем демаркационе линије (Marres, 2018). У чему је конкретно проблем?

Храњећи нормативну слику хијерархије знања коју један тип колектива установљује стављањем шапе на метафизику узрочности, демаркација делује као бизарни савезник завера посебно у дигиталном свету (Mirowski, 2017). Ако не и судбински, циновски удео филозофије науке 20. века јесте био повезан са установљењем техничких услова који би догађај научног сазнања дистинговирао од оног уобичајеног (Stengers, 2000). У том потхвату посебно је линија логичког емпиризма, а за њим и поперовског критичког рационализма, желела да услове научног знања одвоји као скуп поткрепљивих, односно, оповргљивих тврдњи. Када је реч о друштвеним наукама, ови пројекти су занимљиви по покушајима да се искушење пророштва, везано за прављење великих светско-историјских предикција по рецептури из природних наука, уклони (Popper, 1949). Апсурд је што је алтернатива овим квазинатуралистичким моделима истоврсно црпела телеологију, али чији је извор сада самосвојност појединачних ентитета – попут индивидуа или ћелија, а не готово чудесна способност система или структура да се ускладе и регулишу деловање делова (Latour, 2020). Када је дакле, окончана могућност да се потенцирају неодифузионистичке верзије мачистичких теорија-апсолутно-свега које позитивне методе обилато хране подацима о „светском систему”, капитализму или специфичностима центра и периферије, онда избор пада на верзије прорачунатих појединаца и рашчлањивање њихових „притајених” мотива и интереса. Држећи се рецептуре откривања, обе алтернативе задржавају интелектуалну супериорност и ступају у потрагу за мотивима или силама које стоје у позадини. Демаркација је тако доведена тик уз заверу. Само је питање момента када псеудо-научни метод успева да с лакоћом реторички „раскринка” неправде, мотиве и интересе. Латур зато с пуно права поставља питање (Latour, 2004: 229–230), „шта уколико су објашњења која аутоматски прибегавају моћи, друштву, дискурсу, надживела сопствену корисност и погоршала се до те мере да сада хране најлаковерније врсте критике?”

Нешто дакле не штима са овом сликом: планирана веритабилност за импликацију често има даљи конфликт, а засигурно није од велике помоћи научницима да, противу параноичних проналазака скривених мотива, властите напоре направе учинковитим. Како онда то учинити? Тактична дипломатија каква је приказана у *Науци у акцији* (Latour, 1987) – књизи посебно посвећеној бројним контроверзама које су пратиле многе изуме попут дизел-мотора, упућује на оно у чему је демаркациона политика, са жељом да што пре развласти лаике у том деликатном послу превођења затамњених ентитета, напосто заказала. Пратећи откриће ендорфина, Латур уводи и фигуру *дисидентиа* (*dissenter*), често присутних у научним споровима. У овој фигури оличен је карактер чија скепса одговара опису завереника којег је Болтански оцртао: мобилизујући сумњу, овај до танчина доводи у питање стварност која није непосредно видљива и отуда додатно храни властиту сумњу. Рецимо, реторика оспоравања се врши у фанатичном „растављању” свих увида као резултата фабрикације и оспоравању понекад мучних процеса путем којих научници, уз проверавање и инструменте, желе да утврде чињеницу. „Она је фабрикована”, тврдиће дисидент упућујући на најситнији детаљ, док ће научник у Латуровом приказу управо покушавати да прикаже како се ентитети – који су *увек више од човека* – путем бројних инструмената „уписују” и чије се понашање пажљиво прати и утврђује. Дисиденту пак, посебно боде очи фабрикација чињеница и стога се ситничавост огледа у преиспитивању сваког од посредника и инструмената. Латур свакако ово види као део комплекснијег проблема који је науку удаљио од практичних питања и мрежа које мора изградити да би уопште функционисала и оденуо је у одору интелекта и стручности који ће по себи бити уверљиви и зауставити сваку сумњу, чистом снагом објективности. У случају дисидентовог оспоравања објективност се напротив гради управо тако што се низом референци, дакле чланака и књига, упућује на нешто што је издржало бројне *шестове*, што је потврђено и, на крају, успешно фабриковано. Уосталом, утврђена чињеница је она која је *ирейуна веза*, те је њихова отпорност али и бројност оно што, спрам самоизолационистичке политике демаркације, одводи дисидента у изолацију.

Могуће оптужбе демаркациониста да оваква стратегија делује наивно не би претерано забринуле Латура. Учење да стерилност има благотворне учинке само призива мистицизам, пошто управо више тестова и полемика ојачава научне увиде и чува их од збрзаних завереничких закључака. Но, корен проблема јесте у прављењу фиксираних стварности, која је ипак плод „епистемичких заједница”: иако је брисање границе између рационалног и ирационалног помогло да

се утиша демаркациона изузетност, конструктивизам је изнова тежиште пребацио на „менталне конструкте”, традиције и класификације, не остављајући могућност да свет са своје стране има дејственост, нити да се напори научника да „еманципацију” ентитете које проучавају као такви прикажу. Савладавање дисидента стога отвара значајнији проблем у мозаику увида: једнако и демаркационисти и завереници рачунају на онтолошки заокружену стварност или на могућност да се ова појми привезивањем интенционалности одређеним бићима. Но, сценарио без контингенција и неизвесности тешко да може бити задржан. Пандемија је рапидно отежала увезивање интенционалности, мотива и телеологије пошто се на другој страни збива збуњујуће преплитање ентитета и догађаја који надилазе људску контролу. Тај теснац у коме се одвија директан сусрет са ентитетима које није лако локализовати, који немају тачну географију нити је над њима могућно установити јасну јурисдикцију, представља чудан догађај у коме се сусрећу онтологија и политика.

Онтополитика, или живети кроз неизвесност

Док се рововска борба између завереника и демаркационе ортодоксије збива у виду интрига поводом безбедности вакцина, профита фармацеутских компанија и тајновитости власти, неизвесност поприма нове, понекад тешко мисливе контуре. У сусрету са неизвесностима покренутим током пандемије, међутим, изгледа да се следбеници демистификације и сродне метафизике каузалности тешко одричу могућности да интенционалност, мотиви или кривица људи, нису једини, ни одлучујући иницијатори збуњујућих догађаја. Апсурд јесте у томе што је модерност истиснула микробе, патогене и вирусе са политичког видика, осим у метафоричном облику „рата” против „непријатеља” (Chandler, 2018a). Постхуманистички приступи, али посебно дискусије о антропоцену као епохи где лавину органских и неорганских процеса насталих животом људи није могућно контролисати, указивањем да се нешто збива на „другој страни”, одводе у радикални заокрет (Chakrabarty, 2015; Pellizzoni, 2015). Уметање бројних не-људских ентитета у људске формације иде управо против евро-америчке метафизике која за властите конзументе креира изузетно луксузну слику стварности – стабилне, одредиве и отуда предвидиве, након што се нешто епистемолошких техникалија разреши (Stengers, 2018; Law, 2004). Уживање у раскошима антропоцентризма отуда се изненада прекида: у неизвесности с којом напоредо

треба живети, форматирање стварности мало шта има да тражи у ситничавој сумњи и авантуристичком одгонетању. Радије, онтополитика намеће потребу да се ова деликатност биохемијских, геофизичких и техноекономских релација у којима су људи смештени, истакне као ништа мање стварна, обухваћена бројним „невидљивим” везама изван увида и изван директне контроле.

Указивање да бројни други ентитети, „развлашћени” и изван људске контроле, ваља да стекну политички дигнитет пошто оставају знатне ефекте по облик стварности, међутим, често се сусреће с подривањем. Иритација Грејема Хармана (Harman, 2020: 848) поводом оцене угледног филозофа Алена Бадијуа, да је ковид-19 „безначајан догађај”, представља солидну илустрацију. С доста права, Харман се пита „није ли то због тога што су овде по среди филозофски идеалисти и прецењивање моћи људског ума да направи јасан заокрет не само као збир људске историје (ово боде очи конзервативцима), већ и као збир друштвених функција и интеракција који наши интелекти не могу да схвате“. Тек у последње време, откривање дубине, трајности и обима људског живота на планети и симултаност климатске и друштвене историје надилази дискусије које, циљањем на изузетност доста пробраних догађаја, укидају истинску перформативност других бића или их своде на продужену руку људске манипулације. У том погледу, ово „сасецање” ентитета је одраз нимало наивног антиреализма, ојачаног заверама – мада ни демаркациона ортодоксија упућена на демистификацију „заблуда” анти-маскера и анти-ваксера није квалитативно другачија: она реafirмише дискусију о „искривљеном” уверењу, али не и о чудноватом дејству ентитета који ствара неизвесност. Уметање неизвесности на какву онтополитика жели да укаже не би ли сама политика била преокренута ка питању прогресивне композиције свакодневног света као видова обликовања, уметања, мапирања и наслућивања тих релација насталих у сусрету са ентитетима који праве онтолошку разлику и преобликују стварност, наликује каквом „онтолошком егзорцизму” (Savransky, 2012). Потоња операција, без обзира на езотерични призив, чини корак к томе да се недостатак људских састојака – уметнут кроз наводну неумољивост „уверења” или „представа” не схвати као дефект у форматирању стварности, али понајпре, да се не догоди подривање ентитета у обликовању стварности.

Штавише, својства не-људских ентитета у обликовању стварности значајна су са стране веритабилности увида који уједно скида вео мистерија наводно покренутих интересима људи, али и слике omnipotentних сазнавалаца. Још већу зачкољицу отуда чини сле-

деће: присуство ентитета које Харман (Harman, 2018) назива „забраченим објектима” јесте блиско ситуацији коју и Болтански везује за „проклизавање” стварности пред догађајима света, када делови стварности уопште нису у видокругу људи. Ковид-19 је изврстан приказ *не-релационој* момента, посебно истицаног код заговорника такозване објектно-оријентисане-онтологије (*ibid*; Morton, 2016). Реч је о следећем: како различите форме живота такође рабе искуство, оно што се збива јесте упаривање, када се стварају несагледиве формације које независно од људске воље обављају у властитом аранжману. Уопште, постојање коралних гребена, корпорација, па чак и самих људских тела, говори пре свега о формацијама које, осим слабашне приступачности људском искуству, бивају одржане тако што се бројни ентитети ланчано увезују. Некада они постају чисти посредници без много дејства, а некада носиоци кључних дејстава у тим формацијама, као што је сам ковид-19 поставио људе као посреднике. Хумана ситуација отуда постаје чудновата, пошто јој је доступан само естетски доживљај локалних манифестација услед којих се утисак о целини јавља као варљив: тако створене, целине не поседују нужно већу „комплексност”, пошто управо ову симбиозу делова и њихово садејство није могуће упростити као израз целовитости. Уосталом, није ли основа епидемиолошких мера управо била онтополитичка, тежећи да пресече сваку репликацију и везивање делова а не тако што су људи имали приступ „целини” пандемије?

Скретање ка неизвесностима онтополитике иде против слике која се током пандемије неизбежно уметала: то је биополитичка контрола. Интересантно је да је овај концепт који је упућивао на институисање стварности кроз демијуршки пројекат државе и асемблаж популације, објеката и правила (Chandler, 20186) постао спекулативно средство и левице и деснице. Било да је у фокус уметнута профитабилност фармацеутских корпорација, било ауторитарност наредби, призивање манипулативних операција, изведених у тајности а с циљем контроле биолошких токова (нпр. Demetri, 2020; Singh, 2020), он опстаје на ивици завереничких наратива. Но, да ли су намере људи иза свега? Онтосемиотика модерности је рачунала на то да се људска контрола остварује над животом у виду „менаџмента”, те је и биополитика, врло слично политичкој економији и њеним фигурама, одигравала на карту управљивог живота и биоморфних токова које је могуће примирити. У случају пандемије, међутим, ови дискурси „секуритизације” су збуњујући, ако не и бесмислени. Како Чендлер упућује (Chandler, 2020), негативно схватање живота унутар биополитичких наратива, као ускраћеног за моћ и дејственост, одговара

визији голог живота. Овако, живот почиње да има другоразредни карактер или услед тога што је искључен из политичког домена или зато што је схваћен тако да постаје објекат хијерархијских и принудних облика моћи. Не само да биополитички имагинаријум овиме чини оцртавање људског живота кроз низ биохемијских и геофизичких спона немогућим, него и оживљавање либералне политичке филозофије која, хранећи се пројектима „ослобађања” од политичких притисака, реafirмише ону мистериозну визију стварности коју противници вакцинације и ношења маски једва чекају да виде.

* * *

Није ли иронично што се све ово дешава у тренуцима када је људски живот изложен непрегледној неизвесности? Пандемија је парадоксално заокружила деценију иза нас у којој се збило откриће далеко запетљанијих аспеката планетарног живота, посебно кроз концепт Геје, као слике повезаности без нужног склада. Начини примиривања неизвесности и облици форматирања стварности у овом погледу чине авантуристички дух скепсе мало корисним, пошто „имунизација” коју једнако и завере и демаркација изискују јесте уперена ка пројекту „ослобађања” човека од бројних стега. Иронија је што ово подражававање људске изузетности, почев од претпоставке да се етички темељи формалне политике поставе кроз технологије „управљања”, чини да *bios* има секундарни значај. Још горе, претерани антропоцентризам јесте потпуно нехуман! Питате се како? Са антропоцентричним погледом где су људски пориви, калкулације и скривени мотиви виђени као крајњи извор стварности, постајемо неспособни да појаснимо уплив тако масивних и разливених догађаја какви су пандемија или климатске промене, пошто је, авај, наша судбина упућена на злоћудне људе, друштвене неправде и неповољне околности. Због тога су ова разочарања у непрекидном трагању за романтичним сликама „отпора”, „буђења свести” и „алтернативе”, али у непрестано удаљеним стварностима које су трансцендентне, а не подоста пипкаве и осетне. Ићи напред са неизвесношћу значи преобразити биополитику у онтополитику и испитати фрагилност замршене егзистенције у којој се управо *појашњења* више веза и спрега остварује као предуслов људске ситуације. Уопште, зашто би било погрешно мислити да са више а не мање материјалности, као и дељења судбине са не-људским ентитетима, колективни живот постаје хуманији?

Референце

- Boltanski, L. 2011. *On Critique. A Sociology of Emancipation*. Cambridge: Polity Press.
- Boltanski, L. 2014. *Mysteries and Conspiracies: Detective Stories, Spy Novels and the Making of Modern Society*. Cambridge: Polity Press.
- Brown, P. 2020. Studying COVID-19 in light of critical approaches to risk and uncertainty: research pathways, conceptual tools, and some magic from Mary Douglas, *Health, Risk & Society*, 22:1, 1–14.
- Chakrabarty, D. 2015. The Human Condition in the Anthropocene. *Tanner Lectures in Human Values*. Delivered at Yale University February 18–19, 2015.
- Chandler, D. 2018a. Biopolitics 2.0: Reclaiming the power of life in the anthropocene. *Contemporary Political Theory* volume 19, pages 14–20 (2020)
- Chandler, D. 2018b. *Ontopolitics in the Anthropocene: An Introduction to Mapping, Sensing and Hacking*. Abingdon: Routledge.
- Chandler, D. 2020. The Coronavirus: Biopolitics and the Rise of ‘Anthropocene Authoritarianism’. *Russia in Global Affairs*.
- Demetri, F. 2020. Biopolitics and Coronavirus, Or Don’t Forget Foucault. *Naked Punch*, 21 March.
- Gerts D, et al. 2021. „Thought I’d Share First“ and Other Conspiracy Theory Tweets from the COVID-19 Infodemic: Exploratory Study. *JMIR Public Health Survey*. 2021;7(4):e26527
- Gu. F. et al. 2021. The Role of Conspiracy Theories in the Spread of COVID-19 across the United States, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 2021, 18, 3843.
- Harman, G. 2018. *Object-Oriented Ontology: A New Theory of Everything*. London: Penguin Books.
- Harman, G. 2020. Concerning COVID-19 Event. *Philosophy Today* Vol. 64, Issue 4.
- Islam, F. et al. 2021. COVID-19 vaccine rumors and conspiracy theories: The need for cognitive inoculation against misinformation to improve vaccine adherence. *Plos One*.
- Latour, B. 1987. *Science in action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. 2004. Why Has Critique Run Out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern. *Critical Inquiry*, Volume 30, 2: 225–248.
- Latour, B. 2020. Composing the New Body Politic from Bits and Pieces. *A Book of the Body Politic Connecting Biology, Politics and Social Theory*, Latour, B., Schaffer, S., Gagliardi, P. Venice: Fondazione Giorgio Cini.
- Law, J. 2004. *After Method. Mess in Social Science Research*. London: Routledge.
- Marres, N. 2018. Why we can’t have our facts back, *Engaging Science, Technology and Society*, 4 (2018): 423–443.
- Mirowski, P. 2017. Against citizen science. *Aeon*, 20 November.
- Morton, T. 2016. *Dark Ecology. For a Logic of Future Coexistence*. New York: Columbia University Press.

- Pellizzoni, L. 2015. *Ontological Politics in a Disposable World. The New Mastery of Nature*. London: Routledge.
- Popper, K. 1949. Prediction and Prophecy and their Significance for Social Theory. *Proceedings of the Tenth International Congress of Philosophy*. 1:82–91.
- Savransky, M. 2012. Worlds in The Making: Social Sciences and the Ontopolitics of Knowledge. *Postcolonial Studies*, 15(3): 351–368.
- Singh, P. 2020. The Biopolitics of Coronavirus. *Deccan Herald*, 13 March.
- Stengers, I. 2000. *The Invention of Modern Science*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Stengers, I. 2018. The Challenge of Ontological Politics. *A World of Many Worlds*, de la Cadena, M. & Blaser, M. (eds.). Durham: Duke University Press.

Stefan Janković*

AMIDST UNCERTAINTY. PANDEMICS, CONSPIRACIES AND THE FORMATTING OF REALITY

Abstract: Conspiracies and attempts to “reconcile” them with facts open up a deeper problem of interpretive frameworks used to format reality, when it slips into uncertainty initiated by events that go far beyond human control. Starting from Boltanski’s consideration of conspiracies as insights created when uncertainty shakes the usual formats of reality, the first point of our paper recognizes causality, identification of intentionality and teleology as a key difficulty in demarcating scientific insights from conspiracies. In relation to the superiority of demarcation as an antidote to conspiracies, in the second part of the paper we emphasize that it is far more effective to present the methodical efforts of scientists to “emancipate” entities and make closer understanding of their agency. This seems crucial to understanding the uncertainty initiated by non-human entities, and in the last section, by pointing to the blind spots of anthropocentrism through the concept of ontopolitics, we discuss situations where their agency bypasses human control and insight.

Key words: uncertainty, pandemics, conspiracies, demarcation, ontopolitics.

* Stefan Janković, Assistant Professor, Department of Sociology Faculty of Philosophy University of Belgrade, stefan.jankovic@f.bg.ac.rs

Слободан Антонић*

КОВИД-19, РЕЛИГИЈА И МОРАЛНА ПАНИКА: СЛУЧАЈ СРБИЈЕ

Апстракт: У првом делу рада описују се три таласа особене „моралне панике” која је настала у Србији за време епидемије ковида-19: за Ускрс 2020; током сахране митрополита Амфилохија, и током упока патријарха Иринеја. Тада је део медија и део учесника друштвених мрежа оптуживао свештенство и вернике Српске православне цркве (СПЦ) да шире заразу, често их, притом, и вређајући. Међутим, нити је у ранијој стручној литератури утврђена веза између, рецимо, причешћа и разгоревања епидемија, нити је та веза у науци или публицистици потврђена, колико је аутору овог рада познато, за било који од ова три случаја. Ризичност таквих догађаја није била виша од неких других, који су изазивали мање пажње. Аутор се пита: зашто је део друштва без довољно разлога, дакле ирационално, преузео да користи „гон казнене хистерије”? На то питање се одговара у другом делу рада.

Кључне речи: Српска православна црква, причешће, страх, предрасуде.

Верници и СПЦ као *сејачи заразе*

У време ковид-ванредног стања (од 15. марта до 6. маја 2020), током којег је у више наврата било забрањено скоро свако кретање, поставило се питање како ће православни верници да литургијски празнују Ускрс (падао је 19. априла). Црква и верујући желели су да се поштују уобичајени обреди и обичаји, док је део јавности сматрао да то носи са собом ризик ширења заразе.

Посебно спорним чинило се причешћивање истом кашичицом. Медицински стручњаци из званичног Кризног штаба нису одсечно тврдили да се тим начином може озбиљније разгорети пошаст, али

* Слободан Антонић (1959), редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за социологију, santonic@f.bg.ac.rs

су упозоравали на извешан ризик¹. И ван Кризног штаба, епидемиолог Зоран Радовановић такође је тврдио „да постоји ризик да се коришћењем исте кашичице за причешће пренесе ковид-19”. „Многе заразне болести преносе се тим путем, то је толико непобитно и јасно и ту не може човека ни господ (начин писања изворни – С. А.) да заштити”, рекао је он.

Радовановић је и пре епидемије короне био против евхаристије једном кашичицом, објавивши 2017. у *Полијици* чланак у коме је тај обредни чин назвао „разменом пљувачке”. Иако није спорио да „алкохол (у причесном вину – С. А.) негативно делује на микроорганизме”, Радовановић је ипак истицао да је „неспорна научна чињеница да се путем заједничке кашике преносе узрочници многих заразних болести”.

Радовановић се ни у споменутом тексту, нити доцније у наступима, није позивао на неко одређено научно истраживање. Међутим, из прегледа стручне литературе на тему могуће заразе причешћем, а који је дао Анифантакис (Anyfantakis, 2020), види се да је „ризик од преноса заразе (тим путем – С. А.) занемарљив (negligible)” (уп. Hobbs, Knowlden & White, 1967; Burrows & Hemmens, 1943). Иако евхаристија теоријски може да буде извор заразе, „ризик је знатно мањи у поређењу с другим облицима друштвеног окупљања”, при чему „пренос било које заразне болести (причешћем – С. А.) никада није документован” (Anyfantakis, 2020; исто и: Manangan, Sehulster, Chiarello, Simonds & Jarvis, 1998: 539).

Такође је уочи Ускрса у Србији објављена вест да су немачки вирусолози утврдили како је „веома мала шанса да се вирус пренесе преко заражене површине”. Било је сасвим разумно веровати да код евхаристије свакако постоји извесна мера ризика, али и свака возња градским превозом или лифтом, уз близину друге особе, носили су такође ризик. У том смислу, причешће није било неки нарочити изузетак да би се део јавности на њега толико усредсредило. Међутим, управо је обред с причесном кашичицом изазвао највећу буру негодовања у делу нерелигиозне јавности – највероватније због гађења на саму помисао да више људи исти прибор ставља у уста (Радовановићева „размена пљувачке”).

Други извор негодовања у делу јавности било је то што су поједини верници за Ускрс прекршили забрану кретања. Иако је Црква замолила власт да се за сам Ускрс привремено обустави забрана из-

1 Због изричитог захтева издавача да текст мора бити скраћен, морале су изоставити све интернет повезнице. Оне ће се наћи у целовитој верзији текста која ће бити објављена у једној од наредних ауторових књига.

ласка на улицу, то није прихваћено. Ипак, свештеници су у васкршњу недељу служили литургију и причешћивали све оне који су, упркос забрани, одлучили да дођу и учествују у литургији.

Део медија је уочи Ускрса почео да напада СПЦ због причешћа. Већ сутрадан по проглашењу полицијског часа *Радио слободна Европа* објавио је редакцијски коментар: „Корона вирус vs. црква: Православни традиционалисти не одустају од свете кашике” – при чему је израз „света кашика” очигледно имао подругљив смисао. Пет дана потом, а то је већ Велики уторак, на истом порталу уследио је и текст „СПЦ и једна кашичица за вернике и у пандемији” (изворни назив овог чланка био је: „СПЦ – једна кашичица и много неодговорности”, што се види и из текста повезнице). Истога дана дневник *Данас* преноси писање ВВС News на српском у коме се анонимни верник, представљен као „Горан”, жали: „Сви верници у храмовима целивају иконе, врата храма, свештеничке руке и на крају узимају причешће из исте кашичице и истог путира. Сматрам да они нису само брига за малу групицу људи која је директно изложена ризику, већ за јавно здравље уопште”. Коначно, на Велику суботу *Ал Џазира* објављује коментар „Православна црква изнад короне и науке” у ком се свештеници СПЦ називају „биолошким терористима у мантијама”, за СПЦ се каже да „може ширити болест до миле воље, може као и у Средњем вијеку бити легло заразе”, док се као пример наводи „биотероризам попут онога од 15. марта, када су људи дословно лизали исту кашику на причешћу у новосадској Саборној цркви”.

Некако у духу овог последњег коментара биле су и многе објаве познатих личности (тзв. селебритија), током Ускрса или потом, како у њиховим колумнама и по блоговима, тако и по друштвеним мрежама:

- Биљана Србљановић: „Не мењају кашичицу, не перу руку коју пружају да се целива, мусаве иконе гурају деци да их уснама дирају (...), прљава навика која нема везе са светом тајном, него са лењошћу и нехигијеном попа да промени проклету кашичицу”;
- Дејан Илић: „Затуцани и за стварност и људске животе слепи попови”; „апсолутно идиотски захтев СПЦ да се за викенд дозволи литургијско окупљање”;
- Никола Крстић: „Морао сам да залајем с крова зграде када сам видео да СПЦ даје верницима да лижу исту кашику, док сам, малтене, заплакао када је власт забранила псима да врше нужду ноћу”;

- Горан Јешић: (из СПЦ) „инсистирају на ширењу пандемије, лизањем кашика и пуњењем цркава”; „то је група затуцаних, неодговорних идиота, који сви по реду морају код судије, па у затвор”;
- Ненад Чанак: „Попови се понашају као да раде на проценат од сваке сахране”; „Овог тренутка у цркви Св. Ђорђа у Бгд су се окупили верници на литургији; хоће ли полиција сада растурити *забрањено* окупљање?, похапсити организаторе?; и зашто неће?”;
- Бојана Маљевић: „Видели смо снимке [верника на литургији – С. А.]; да ли је неко приведен?; кажњен? да ли се макар патријарх оградио, осудио?; зашто није? Ко ће када и како одговорати?”;
- Динко Грухоњић: „Нема горе фукаре од попова. Фуј!”;
- Владан Ђукановић: „Верник градом неће шетати”!
- Драган Бурсаћ: „По Србији се слободно шврћкају црквени биотерористи у мантијама који позивају на нова заједничка лизања кашике.”
- Алексеј Кишјухас: „Религијске заблуде умеју да се залепе као смрад на мајмуна.”
- Зоран Кесић: „Не лижите кашичицу!”

У многим од ових објава види се и жеља да се суграђани пријаве властима, уз очекивање да власти против *сејача заразе* примене и репресију. Начин извештавања појединих медија био је управо у том знаку.

Портал *Nova.rs* за Ускрс (најава): „Црква пуна усред полицијског часа, полиција стоји и гледа”. Реч је о двоструком денунцирању: верника полицији, а полиције, која „не ради свој посао”, вишим властима и уплашеној, широј јавности. Када погледамо сам текст поменутог извештаја портала *Nova.rs*, видећемо да је цео написан у, мање-више, денуцијантском духу. „Упркос полицијском часу испред цркве Св. Ђорђа (Стара Бежанија) окупило се око тридесет верника”. Репортерка с неверицом примећује да је међу присутнима била и „жена с малим дететом”, а „могле су да се виде и особе у војним униформама”. „Стајали су на удаљености од метар један од других”, згрожена је новинарка, „док су неки били у мањим групама, а готово сви су били без маске” (реч је о отвореном простору; видети други део овог рада); „На крају литургије, црква је отворила своја врата, а окупљени су улазили унутра”. Овде се оставља машти гледаоца (и/или читаоца) на вољу да претпостави шта се *унуи*ра догађало.

Такође, *RSE Balkan* направио је снимак, уочи Великог петка, у цркви Василија Острошког у Источном Сарајеву, на коме се види шта се дешава *унуџра*. Тако, приликом причести, каже се у извештају *RSE Balkan*, „свештеник користи исту кашику”, што је „појачало страх да ће власти ентитета Република Српска зажмити на евентуална масовна васкршња окупљања у црквама”. Тако је и било: како је јавила *N1*, „верници у Републици Српској, ипак, присуствовали су ускршњим службама”, због чега *N1* забринуто указује да „до сада нема званичних информација да је полиција реаговала”.

Али, денунцијација у име борбе против заразе ту се не зауставља. Уз позиве, као што смо навели, „да полиција растури забрањена окупљања” и „похапси организаторе”, стала је и репортерка *Novе.rs*: „Преко пута цркве све време су стајала четири полицајца, у униформама и с маскама на лицима. Они су само мирно посматрали скуп, никоме од присутних нису прилазили, нити се обраћали”. Дакле, уместо да ухапсе или растерају *сејаче заразе*, полицајци су тек немо посматрали извршење преступа...

Најуспешнија у овом облику „истраживачког новинарства” тих дана била је вероватно *N1*, која се већ у трећој недељи Великог поста истакла насловима попут: „У Новом Саду ред за причест, за све вернике иста кашичица”. Ова телевизија разоткрила је и лукавство верујућих: „Будући да је власницима паса јутрос (за Ускрс – С. А.) било дозвољено њихово извођење до 10.00, поједини су искористили ту могућност па су псе везивали поред мале цркве код храма Светог Саве или остављали у парку, како би ушли у цркву (храм Светог Саве – С. А.)”. Тако су, ето, биле злоупотребљаване јадне животиње, а полиција није ништа предузимала...

Сличан тон „казнене хистерије” (*punitive hysteria*; Steiner, 1971: 62), као мешавине *моралне љанике* (*moral panics*; Томпсон, 2003), денунцирања и позива на кажњавање – и то опет православних верника као *сејача заразе* – налазимо и шест месеци доцније, приликом укопа митрополита Амфилохија. „Масовно кршење противепидемијских мера на сахрани митрополита Амфилохија”, био је, на пример, наслов у листу *Данас*. У тексту се тврди да се Црква уопште није обазирала на мере заштите, а да су „свештеници данас испред Храма причешћивали грађане истом кашичицом, а део грађана испред Храма није носио маске”. Додаје се да је „сандук све време био отворен”, односно да су „бројни верници приликом поклоњења и мимохода додиривали или целивали митрополита чије је тело све време било откривено”. И *N1* је истог дана имао наслов главне вести: „Масовно кршење мера против короне у Црној Гори током сахране Амфило-

хија”. У вести налазимо све кључне црте као и у претходно наведеном чланку: „мере се масовно крше”, „причешћивали грађане истом кашичицом”, „без маски већина људи у Храму”...

Свакако оригиналан био је *Радио Слободна Европа* који је уочи сахране емитовао вест чији је наслов: „Докторица Клиничког центра ЦГ: Издати налог да се затвори ковчег Амфилохија”. Вест су одмах пренели ТВ *Nova.rs* („Павличић: Затворити ковчег Амфилохија, то је легло заразе”) и *NI* („Докторка Клиничког центра ЦГ: Издати налог да се затвори ковчег Амфилохија”). У поднаслову текста се каже: „Докторица Клиничког центра Црне Горе Невенка Павличић обратила се председнику Националног координационог тијела ЦГ тражећи од њега да изда налог да се затвори ковчег митополита Амфилохија, оцењујући да је обред, у ком хиљаде људи љубе његово тело, легло заразе”. Иако је вест пласирана као *мишљење сџируке* („докторица Клиничког центра ЦГ”), у њој је, ето, некако случајно заборављено да се помене тек ситница: Павличићева не само да није епидемиолог, чак ни доктор медицине, она чак није ни лекар – већ индустријски психолог, „докторирала на Универзитету ’Џемал Биједић’ у Мостару на тему: „Психолошки аспекти валидности и поузданости система за оцјену перформанси и његова примјена у развоју људских ресурса у Црној Гори”.

Индуковани оваквим и другим сличним медијским приступом, убрзо су се јавили и потресени твитер селебритији:

- Јована Глигоријевић: „Ови изложили отворен сандук да леш цмачу, па, јеботе, да ли сте нормални?”;
- Милица Пештерић: „Целивали су ковид покојника, а не сандук. Мањи би био бедак да су сандук”;
- Весна Пешић: „Ја то не могу да гледам, с таквим народом ми тражимо ’изборне услове’?”; „Ужас, колико је социјализам био напреднији, не могу да се навикнем на народно-црквени примитивизам”;
- Драган Бурсаћ: „Какав застрашујући култ смрти, средњовјековље у свом пуном сјају”;
- Невена Бојичић: „Депласирано је ишчуђавати се над аморалношћу људи који се представљају као верници”;
- Александар Мартон: „Неодговорност која застрашује. Апеле лекара из Подгорице нико не слуша. Ко ће одговорати када епидемија буде букнула? Хоће ли попови замењивати лекаре који буду падали у несвест од премора? Хоће ли држава Србија своје држављане који буду долазили са сахране стављати у карантин?”.

Ову тродневну *казноисказиелну ѝанику* заокружио је коментар Драгана Бурсаћа: „И послије Амфилохија, Сотона!“. У њему Бурсаћ, најпре, критикује „плебс који гура своју дјецу да цјеливају леш“, „родитеље који са дјецом цјеливају можебитно заражен леш, претварајући се у биотерористе“, указујући да „та свјетина лиже кашике, љуби ковид тијело“, да би се аутор, затим, запитао „да ли нам је требала (граматика изворна – С. А.) смрт једног националисте мантијаша па да видимо у каквом смо живом благу средњовјековља?“, те како би коментатор на концу закључио: „овај народ и ова колективна (не)свијест – е, то је ментални непребол“.

Коначно, трећи талас згражавања над СПЦ и верницима забележен је током сахране патријарха Иринеја. „Људи умиру од короне, они деци гурају исту кашичицу у уста“, био је, рецимо, наслов једне од вести *NoveS* о укупу патријарха. У вести се истиче да је не само „велика већина верника пристала да се причести из исте кашичице, (...) него су причест примала и њихова малолетна деца“ (плеоназам изворни – С. А.). „Таква одлука појединих верника, али и став СПЦ, према мишљењу многих корисника друштвених мрежа, веома је проблематична у доба пандемије коронавируса“, пише у вести. Као што се види, у овој вести су *корисници друштвених мрежа* уздигнути на пиједестал здравствено-моралног ауторитета, који с правом просуђује шта је исправно, а шта не.

Објављен је и правнички коментар Весне Ракић Водинелић, у коме се закључује да је, због неуредног ношења маски и начина давања причести, сада свима јасно да „СПЦ а ни највиши државни функционери не умеју, неће да се повинују владавини права. Није то оно пред чиме су спремни да сагну главе. Напротив. Дигну главе егзибиционистички откривене, без маске“. Дакле, уместо да *саине ѝлаву*, Црква пркосно *диже ѝлаву*, одбијајући прописане мере заштите, о чему је, истиче Ракић Водинелић, „бар једна од фракција СПЦ оставила писаног трага: читамо како архимандрит СрБске православне цркве (по мојим приватним сазнањима, искључен из СПЦ) самом себи издаје потврду да се ослобађа обавезе ношења маске 'из верских убеђења.'“ На слици, ваљда као врхунски доказ кршења владавине права од стране СПЦ, налази се неки папир с потписом Никодима Богосављевића, у то време већ више од две године рашчињеног монаха. Међутим, овај трећи талас био је већ знатно слабији од претходна два.

После годину дана епидемије, медији или појединци који су ширили казнену панику могли су да, у прилог својим страховима, покушају да наведу макар неки податак који би показивао везу између

једног од ова три ризична понашања свештенства и верника (Ускрс 2020, сахрана Амфилохоија и сахрана Иринеја), и повећања броја заражених и умрлих. Од истинског „истраживачког новинарства” то би се чак можда могло, па и морало, очекивати. Таквих покушаја у публицистици, нажалост, није било. Остаје да се надамо да ће у будућности бар неко од наших епидемиолога истражити, на доступним статистичким подацима, може ли се уистину успоставити таква веза или не.

Могуће објашњење „казнене хистерије” 2020.

Један од главних чинилаца ирационалног понашања *масе* (у социолошком смислу; в. Ранковић ур. 1977) током епидемије ковида-19 била је *непредвидљивост* и *неизвесност*, односно чињеница да „ни наука није сасвим разјаснила порекло вируса који изазива ковид-19, симптоме, протоколе лечења и последице болести” (Вуксановић, 2020: 518).

Рецимо, у почетку се грађанима Србије препоручивало да носе заштитне рукавице, али затим се установило да оне „заправо шире клице и чак повећавају ризик од инфекције”. Вакцина астра-зенека, у земљама ЕУ, „најпре је давана само млађима, онда свима, онда је заустављено давање за све, онда је настављено, а сада се даје само старијима”. Укидање неких заштитних мера у САД, попут обавезног ношења маски, није – супротно очекивањима – довело до разгоревања пандемије, итд.

Несигурност је у Србији стварана и изјавама (или медијским презентацијама изјава) представника *стируке*, које би стварност потом брзо оповргла. Чланци са следећим насловима били су на првим страницама новина или у главним ТВ вестима: „Епидемиолог Кон тврди – мала шанса да кинески вирус стигне у Србију”; „Батут: Низак ризик да се корона појави у Србији”; „Епидемиолог Тиодоровић открива: Корона нестаје за два месеца”; „Кон: Затварање школа нема смисла, утврђено да деца нису преносиоци”; „Предраг Кон, епидемиолог: Сунце ће убити корону – појачано UV зрачење спречиће корону да се шири”; „Дарија Кисић Тепавчевић, епидемиолог: корона више никада неће бити јака као сада”, итд.

Осећај велике и непосредне угрожености, који је често водио паници, у Србији су производили и медији склони сензационализму (Јевтовић & Бајић, 2020). Већ први чланак о корони на насловницима у Србији гласио је: „Смртоносни вирус из Кине стиже у Србију!”

уз додатно објашњење: „Мистериозна упала плућа коси све пред собом!” Шест дана потом на насловници другог таблоида читали смо: „Вирус у Кини обара људе по улицама! – На интернету круже снимци на којима се види како болесни Кинези падају као свеће!” То је било пре ширења ковида-19 на Србију, док су, рецимо, само 1. априла 2020, наслови на првим страницама били следећи: „Почео пакао у Србији!” (уз савет: „Остајте кући јер само тако можемо да избегнемо судбину Шпаније и Италије, где дневно умиру хиљаде људи”); „Помор у САД! Мртве виљушкарима слажу у шлепере”; „Најцрњи дан у Србији – седморо умрло за 24 сата!”, итд.

Све је то код нашег света стварало „друштвену анксиозност у виду страха и беспомоћности” (Јевтовић & Бајић, 2020: 539), будући да је, за обичног човека, „пандемија вируса радикалан облик претње која вреба одасвуд”, што „поспешује осећај опште несигурности и дезоријентације, па отуд и јачање флуидног страха у друштву” (Пишев, Жикић & Стајић, 2020: 864). Ваља знати да је приступ главних медија у Србији, како је показало једно истраживање (Kleut & Šinković 2020), био комбинација „ширења страха и заплашености” (fear/scare-mongering frame) и „приписивања одговорности” (attribution of responsibility frame), при чему су „улоге преступника и жртава (villains and victims) првенствено додељиване грађанима (...) – они су ти који угрожавају јавно здравље, не поштујући мере које је увела влада” (Kleut & Šinković 2020: 515; 516).

Честе промене мишљења и упутстава *сѝруке*, противречне вести из медија, али и неретко супротна искуства других људи, те заглашујућа какофонија на друштвеним мрежама, у Србији су, током пандемије, доводили многе људе до *коинцидентне дисонанце* (Вуксановић, 2020). Само по себи ово стање „изазива фрустрацију, страх и стрес”, због чега, „тражећи излаз из когнитивне нејасноће, многи прихватају теорије завере као решење сопствене напетости” (Вуксановић, 2020: 518). Уобичајено је да се у тим приликама тражи *кривац*, а видели смо да је опште усмерење већине медија у Србији било да се одговорност сваљује првенствено на грађане, на другог, на оног ко је различит од мене, а који ми ионако није симпатичан. „Пандемија је изнела на видело инфекцију нетрпељивости према феномену другости, који је оптужен као кужни фактор” (Перић Дилигенски, 2020: 627).

То, наравно, не значи да се није могло заузети и сасвим разборито становиште о стварним опасностима пошести, будући да је у медијима било довољно чланака који су на стручан, али једноставан начин објашњавали механизам ширења заразе. Такав чланак је, на пример, написао вирусолог Миланко Шеклер у коме се, између осталог, каже:

- „коронавируси су врло осетљиви на спољашњу средину, па се људи врло тешко могу заразити овим вирусом тако што ће га 'покупити' негде, са неке инфициране површине неког предмета (...); зато ношење рукавица у свакодневном животу више нико и не помиње, искрено, то је била невиђена глупост”;
- „људи без икаквих клиничких симптома болести (који не кашљу и не кијају и не слине), много теже могу заразити друге људе, јер не избацују тако велике количине коронавируса, а и не избацују га на довољно велико растојање (јер само кијањем и кашљањем се избацују капљице препуне вируса, на даљину од око 5–6 метара)” (*истио*);
- „да бисте се сигурно инфицирали коронавирусом, није довољно само да коронавирус уђе у ваше дисајне органе, већ је потребно и да то буде тачно одређена и довољна количина коронавируса (...) – између 500 и 1000 честица” (*истио*);
- „организам може са успехом да се избори са малом количином коронавируса (до пар стотина вируса), а да се не разболите; ако сваки дан или сваких неколико дана унесете мали број честица коронавируса и ваш имунитет лако победи ту малу количину, онда се ваш организам осећа све јачим и све је теже коронавирусу да га инфицира; то је оно што се зове 'имунитет стада’” (*истио*);
- „додатни најважнији фактори који директно утичу на вероватноћу да ли ћете се заразити су следећи: а) укупна количина ваздуха у просторији у којој се налазите ви и неко ко је можда инфициран; б) вентилација; в) време проведемо у тој просторији”;

Очигледно је да је на отвореном ризик заразе прилично мали – осим ако заражени не кине у нас, или нам не виче директно у лице, па нас упљује; такође, делује сасвим логично да се у затвореним просторијама ризик смањује с њиховом величином. За исти број људи и за исто временско раздобље, ризик инфицирања је већи у лифту или у пиљари него у цркви.

Чињеница да су многи старији јерарси СПЦ умрли док су лечени од короне – патријарх Иринеј (90), митрополит Амфилохије (82) умировљени епископ Атанасије (83), епископ Милутин (79), бив. епископ Артемије (85) – може се довести у везу са црквом једнако као и смрт од ковида многих старијих глумаца, режисера и музичара, са естрадом: Власта Велисављевић (95), Мића Милошевић (91), Ђорђе Марјановић (89), Предраг Живковић Тозовац (86), Зафир Хаџиманов (78), Иван Бекјарев (75), Зоран Симјановић (75), Сања Илић (70),

Драгољуб Ђуричић (69), Ђорђе Балашевић (67)... Можда нека веза с професијом доиста и постоји, али може бити и да је смрт била учинак деловања сасвим других околности, ми то са сигурношћу не знамо, те можемо само да нагађамо. А рационалном актеру то ипак не може бити довољно за оптуживање и вређање својих хришћанских суграђана.

Међутим, „у условима велике неизвесности и непредвидивости мноштво слика преминулих у медијима изазива психолошки шок”, као и опште „осећање страха и анксиозности” (Цекерис & Зери 2020: 507; 509; 511), због чега се у нашим главама, често, грозничаво успостављају *узрочно-йоследичне везе* и тамо где оне реално не постоје. Жан Делимо (Jean Delumeau), рецимо, описује снажну узнемиреност предмодерног друштва Западне Европе захваћеног кугом, која иде од „зебње” (Делимо, 2003: 190), преко „раздражености и страха” (147), те „страха и трепета” (177), до „колективне панике” (145). У таквом стању изразите групне узнемирености, „означити кривце значило је подвести необјашњиво под некакав разумљиви ток”, објашњава Делимо (189).

Што су, током предмодерних епидемија, препоручене мере предродне биле неуспешније, а званична наука немоћнија, то је више трагано за кривцима. А кривци су били, извешатава нас даље Делимо: Јевреји, вештице и мачке. Врста *масовне хистериије* (mass hysteria; Fleischer, 2011; Wolf, 1976), довела је до општег прогона Јевреја широм Западне Европе (Делимо, 2003: 190–192) – када је само у једној години (1348) „у Немачкој, и по другим крајевима, погубљено, поклано и спаљено на хиљаде њих” (*истио*, 191).

Слично је било и с прогоном вештица (*истио*, 192–196; 482–544). Вештици оба пола оптуживани су да су, летећи кроз ваздух, одлазили изван вароши како би се хватали у врзино коло (*истио*, 487–488), а параноја се пела до тог степена да се веровало да је можда и сваки трећи човек, овако или онако, уплетен у вештичарење (487). У појединим немачким покрајинама погубљено је на стотине вештица – рецимо, само у Вирцбургу деветсто вештица за осам година (492).

Коначно, мачке. У Риму је 1631. издата наредба да се, у циљу заустављања пошаста, побију све мачке, а у Лондону је, код помора из 1665, затрто неких 200.000 ових животиња (Делимо, 2003: 165). Још пре појаве црне смрти, немачки инквизитор Конрад фон Марбург (Konrad von Marburg, 1180–1233) утврдио је наводну везу мачке и обожавања ђавола, па је сада ова предрасуда спојена с чињеницом да се мачке природно мувају између породица (кућа) у карантину и још незаражених делова вароши (*истио*, 484; Engels, 1999).

Тако исто се и код дела јавности, током ковида-19 у Србији, на раније предрасуде и нерасположења према СПЦ и верницима, надовезао страх од ширења епидемије. То је резултовало пребацивањима да су клир и лаос *сејачи заразе* и њиховим денунцирањем властима, што је водило наведеним оптужбама и увредама.

Литература

- Anyfantakis, D. 2020: „Holy Communion and Infection Transmission: A Literature Review“, *Cureus*, Jun; vol. 12, no. 6.
- Burrows W, Hemmens ES. 1943: „Survival of bacteria on the silver communion cup“, *The Journal of Infectious Diseases*, Vol. 73, No. 3 (Nov. – Dec., 1943), pp. 180–190.
- Вуксановић, М. П. 2020: „COVID-19, когнитивна дисонанца и теорије завере“, *Социолошки њрећег*, vol. LIV, no. 3, стр. 518–533.
- Делимо, Ж. 2003: *Страх на Зајпагу: (ог XIV до XVIII) века: ојседнуји ираг*, Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.
- Engels, D. 1999: *Classical cats: the rise and fall of the sacred cat*, London, New York: Routledge.
- Јевтовић, З. и П. Бајић, (2020): „Слика о коронавирусу у дневној штампи Србије“, *Социолошки њрећег*, vol. LIV, no. 3, стр. 534–559.
- Јеремић Молнар, Д. & А. Молнар, 2017: „Порекло и смисао евхаристије. Социолошки аспект“. *Социолошки њрећег*, vol. LI, no. 2, стр. 276–299.
- Kleut, J. & N. Šinković, 2020: „Is it possible that people are so irresponsible?“, tabloid news framing of the covid-19 pandemic in Serbia“, *Социолођија: часојис за социолођију, социјалну ѡсихолођију и социјалну анђројолођију*, Vol 62, broj 4, стр. 503–523.
- Manangan, L. P., L. M. Sehulster, L. Chiarello, D. N. Simonds, W. R. Jarvis, 1998: „Risk of infectious disease transmission from a common communion cup“, *American Journal of Infection Control*, October 1998, Vol. 26, No. 5, 538–539.
- Павловић, Н. и Ј. Петровић, 2020: „Поверење и субјективна добробит у Србији за време пандемије: резултати истраживања“, *Социолошки њрећег*, vol. LIV, no. 3, стр. 560–582.
- Перић Дилигенски, Т. 2020: „Коронавирус у (био)политичком имагинаријуму“, *Социолошки њрећег*, vol. LIV, no. 3, стр. 627–646.
- Пишев, М., Б. Јикић и М. Стајић, 2020: „Индекс ’корона’: симболичка употреба ковида-19 у јавном говору Србије“, *Еђноанђројолођишки ѡроблеми*, н. с. год. 15, св. 3, стр. 845–877.
- Ранковић, М. ур. 1977: *Маса у социолошкој ѡеорији: колективна студија*, редактор М. Ранковић, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.

- Steiner, G. 1971: *In Bluebeard's Castle: Some Notes Towards the Redefinition of Culture*, New Haven: Yale University Press.
- Томпсон, К. 2003: *Морална паника*, Београд: Clio.
- Fleischer, J., 2011: *The Latest Craze: A Short History of Mass Hysterias*. New York: Fall River Press.
- Hobbs, B. C., J. A. Knowlden and A. White. 1967: „Experiments on the communion cup“, *The Journal of hygiene*, 1967, no. 65, pp. 37–48.
- Цекерис, Х. & П. Зери, 2020: „Криза изазвана коронавирусом као светски историјски догађај у дигиталној ери“, *Социолошки преглед*, vol. LIV, no. 3, стр. 498–517.
- Wolf, M. S. 1976: „Witchcraft and Mass Hysteria in Terms of Current Psychological Theories“, *Journal of Practical Nursing and Mental Health Services*, vol. 14, no. 3, pp. 23–28.

Slobodan Antonić*

COVID-19, RELIGION AND MORAL PANIC: THE CASE OF SERBIA

Abstract: The first part of the paper describes three waves of special “moral panic” that occurred in Serbia during the epidemic of covid-19: for Easter 2020; during the funeral of Metropolitan Amfilohije, and during the burial of Patriarch Irinej. At that time, part of the media and part of the participants in social networks accused the clergy and believers of the Serbian Orthodox Church (SOC) of spreading the infection, often insulting them. However, neither in the earlier scientific literature has confirmed the connection between, for instance, communion and the outbreak of epidemics, nor has this connection been confirmed in science or journalism, as far as the author of this paper knows, for any of these three cases. The risk of such events was not higher than some others, which caused less attention. The author asks: why did a part of the society, without sufficient reason, therefore irrationally, take over the use of the “tone of punitive hysteria”? This question is answered in the second part of the paper.

Keywords: Serbian Orthodox Church, communion, fear, prejudice.

* University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Sociology

Немања Костић*

ЕКСТРЕМНА ДЕСНИЦА У ВРЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ КОВИДА-19 У СРБИЈИ – СЛУЧАЈ „СРБСКЕ АКЦИЈЕ“

Апстракт: У чланку се разматра однос дела српске екстремне деснице према друштвеној кризи изазваној пандемијом ковида-19. Овај проблем испитан је анализом објава доступних на званичној интернет страници организације „Србска Акција”, повезаних са пандемијском ситуацијом. Претпостављено је да ће реакција екстремних десничара на појаву вируса и увођење антиепидемијских мера бити суштински уоквирена њиховим темељним идеолошким начелима и из њих непосредно изведена, те контекстуално заоденута у рухо теорија завере. Ова претпоставка се у значајној мери показала оправданом, будући да су се као главне идејно-политичке значајке које су обележиле однос припадника „Србске Акције” према пандемијској ситуацији издвојили искључиви етно-конфесионални национализам, исламофобија, антисемитизам, расизам, те антимоондијализам/антиглобализам, антикомунизам и реторички антикапитализам.

Кључне речи: екстремна десница, ковид-19, пандемија, Србска Акција, национализам

Увод

Велике друштвене кризе и потреси, по правилу, представљају плодно тле за разнолика политичка сукобљавања. Глобална криза изазвана пандемијом ковида-19, у том смислу, није изузетак. Делатници са свих делова политичког спектра могли су у условима пандемије и међусобно различитих мера њеног сузбијања широм света, у зависности од конкретног друштвеног контекста, да виде прилику за покушај освајања шире подршке међу грађанима. Следствено томе,

* Немања Костић, асистент Филозофски факултет Универзитета у Београду, Одељење за социологију, имејл: nemmanja@gmail.com

поново, ни екстремна десница није изузета од ове правилности. Истраживање спроведено под окриљем организације *Counter Extremism Project (CEP)* објављено у новембру 2020.¹ говори нам да је, између осталог, пандемијска ситуација оснажила тенденцију екстремних десничара ка ширењу различитих теорија завере усмерених против носилаца власти и/или главних опозиционих снага, те да су у том светлу званичне антиепидемијске мере у перспективи ових политичких актера неретко тумачене као „покриће” за покушај увођења „полицијске државе”² од стране припадника политичког „мејнстрима”. Осим тога, још тада, пре но што су вакцине намењене сузбијању вируса пласиране на светско тржиште, уочена је тежња екстремних десничара ка заступању „антиваксерског” става, како би се на тај начин евентуално задобила подршка оног дела становништва које је и пре избијања пандемије било склоно неповерењу у доминантне политичке снаге у појединачним друштвима. Истовремено, у истом истраживању је примећено да је, услед примене мера „затварања” (*lockdown*) различитог интензитета у здравствено најризичнијем периоду, маневарски простор делања екстремне деснице најчешће био сужен на активности на интернету (Rekawek & Ritzmann & Schindler, 2020. стр. 19).

Да теорије завере, уз низак ниво поверења грађана у државне установе, могу да буду заиста „погодна” основа за покушај ширења политичког утицаја и на Балкану, још израженије него на Западу, сведоче нам подаци из истраживања које је спровела организација *Balkans in Europe Policy Advisory Group (BiEPAG)*. Резултати овог истраживања, којим су покривене територије Албаније, БиХ, Црне Горе, Северне Македоније, Косова и Метохије и Србије, говоре нам да на наведеном простору „скоро 80% становништва верује, у великој мери или делимично, у неку од теорија завере у вези с корона-вирусом” (Biber & Prelec & Jović & Nečev, 2020. стр. 4). Својеврстан заједнички образац који одликује значајан број популарних теорија завере уопште, те и теорија завере које се односе на појаву ковида-19, добро је илустрован у уводним речима поменутог истраживања:

„Теорије завере које су се појавиле на Балкану, као и у другим деловима света, заснивају се на концепту Непријатеља, Других који непрекидно раде против Нас, с крајњим циљем уништавања наше

1 У овом истраживању упоредно су обухваћени десни екстремисти у шест западних земаља – Финској, Француској, Немачкој, Шведској, Великој Британији и САД.

2 Изузетак је представљао део шведских крајњих десничара, који су на „лабаве” препоруке своје владе реаговали захтевом за одлучнијим и ауторитарнијим приступом пандемији.

нације и њеног идентитета. Чинећи то, Непријатељ се оптужује за сарадњу с 'домаћим издајницима'. Доминација Других над Нама била би немогућа без моћног страног спонзора који се удружио с 'домаћим сарадницима'" (Biber & Prelec & Jović & Nečev, 2020. стр. 2).

Имајући у виду претходно речено, у наредним редовима покушаћемо да укратко прикажемо и утврдимо на које је начине наведени општи образац теорија завере примењен у односу дела српске екстремне деснице према пандемијској кризи, што ће бити учињено анализом доступних прогласа (још увек политички маргиналне) организације „Србска Акција” (у даљем тексту СА). У том циљу најпре ћемо изложити теоријско одређење појма екстремне деснице, као и главне идеолошке смернице ове идејно-политичке струје, да бисмо потом, приказом темељних начела СА, утврдили у којој је мери идеологија ове организације уподобљена идеалнотипском одређењу појма. Затим ћемо, кроз идеолошко-критички приступ чланцима у вези са пандемијом, објављеним на званичној интернет страници СА³, проверити на који су начин ставови њених припадника о кризи изазваној ковидом-19 изведени из главних идеолошких поставки те организације, тј. у којој мери одговарају на она питања и проблеме које сама СА сматра пресудним у својој визији политичке борбе.

Појам екстремне деснице и идеологија „Србске Акције”

Родни појам савременог десног екстремизма јесте крајња десница, у коју спада још и десни радикализам. Оно што је заједничко двема струјама унутар крајње деснице, тј. језгрене вредности које деле, јесу искључиви национализам, ксенофобија и ауторитарност. Међутим, како Јово Бакић наглашава, за разлику од десног радикализма (у оквиру којег се, макар декларативно, одбацују везе са фашизмом и нацизмом, отворени расизам и спољнополитички експанзионизам, као и употреба насиља у политичкој борби, и истовремено се бар реторички прихватају демократија и парламентаризам) – „десни екстремизам и неофашизам као његов најбитнији део опајају се као реакционарни непосредни наставак фашизма (визија на национализму заснованог идеалног друштва у врло дубокој, мање или више ле-

3 Званична интернет страница СА представља најважнији формални извор података о овој организацији, будући да су званични налози СА на друштвеним мрежама (Твитер, Фејсбук, Инстаграм) као и Јутјуб канал, услед мера цензуре говора мржње, неактивни и/или недоступни.

гендарној, прошлости, корпоративна држава, антидемократска усмереност, милитаризам, антикомунизам, антипарламентаризам, крајњи националистички расизам уз посебан нагласак на антисемитизму и антициганизму, као и антинегроизму, те спољнополитичком експанзионизму” (Bakić, 2019. стр. 34–35).

Из наведених језгрених вредности изводе се и различити периферни појмови и политике које могу одликовати крајњу (а посебно екстремну) десницу, попут исламофобије (као вероватно најзначајнијег облика ксенофобије у савременој Европи), хомофобије, залагања за „шовинистичку социјалну политику” (резервисану искључиво за етнички/расно/религијски истоврсне), реторичког антикапитализма (специфичног управо за савремене екстремне десничаре, што представља вид непосредног утицаја фашизма и националсоцијализма на ову струју), антиамериканизма, те антиглобализма/антимондијализма (Bakić, 2007; Bakić, 2019). Од посебне важности за нашу тему јесте и снажан нагласак на значај прожимања конфесионалне и етничке припадности, који се неретко сусреће међу савременим екстремним десничарима, а у највећој мери међу онима који баштине идејно-политичку традицију „периферних” међуратних европских фашистичких покрета, потеклих у друштвима са претежно аграрном друштвеном структуром, која је условљавала израженију приврженост религији (попут „ЈНП Збор” у Краљевини Југославији, хрватских усташа, румунске „Гвоздене легије” или пак шпанских фалангиста) (Kuljić, 1987).

Имамо ли на уму претходно написано, већ летимичан осврт на основна програмска начела СА⁴ упућује нас на закључак да је реч о дубоко реакционарној десно-екстремистичкој организацији, са различитим примесима неофашистичког и неонацистичког идејног садржаја. Доминантну идеолошку црту СА сачињава инсистирање на ауторитарној етно-конфесионалној концепцији српског национализма, које тешко може бити наглашеније. Наиме, према самоодређењу чланова ове организације, СА представља „удружену борбену делатност и заједничко прегнуће православних србских родољуба”, чији је главни циљ „борба за опстанак србског народа и обнова православ-

4 И сам назив ове организације, настале 2010, представља алузију на „Француску акцију” (*Action française*) један од првих крајње десничарских покрета у Европи, као и на „Југословенску акцију”, међуратну фашистичку странку у југословенској монархији, која је такође именована према француском узору. Осим тога, и чињеница да су неки оснивачи СА раније били припадници неофашистичког „Образа”, те да је ова организација међународно умрежена са различитим неонацистичким групама у Европи, говори нам о карактеру њене идеолошке усмерености (Bakić, 2013).

не вере код данашњих Срба”, и то кроз „повратак заветним србским идеалима и вредностима које су красиле наше Претке”. У политичко-економском програму СА изражен је реторички антикапитализам, који се огледа у идеји „народно-социјалне алтернативе постојећем капиталистичком и неолибералном хаосу”, а која се може остварити једино путем одбацивања „индивидуалистичке и демократске догме” и враћањем на „природни и органски поглед на свет”. Да је антикапитализам (у овом случају праћен антииндивидуалистичким и антидемократским ставом) овде заиста само реторичко средство, говори нам и то што тобожњу алтернативу „глобалистичко-лихварском и капиталистичком поретку” СА види у комбинацији домаће приватне иницијативе са државном интервенцијом у привреди, а све у циљу заштите „социјалне правде” коју угрожавају још само „удари лихварске интернационале” и „систем дужничке економије”, успостављен захваљујући „марионетским властима у земљи”. Дакле, антикапиталистичка реторика овде је у служби заштите нације угрожене „споља”, која ће, када једном коначно буде истински „органски” устројена, унутар себе наводно поништити све мане капиталистичког система.

Осим капитализма, нација је, према екстремно-десничарским узусима, очекивано угрожена и од насртаја комунизма „као система лажне једнакости која се огледа у подједнаком сиромаштву свих чланова заједнице”, те тако капитализам и комунизам скупа воде истом исходишту – „поробљавању човека”.

Идеални облик власти кадар да испуни постављени циљ пожељног „домаћинског поретка” јесте православна монархија, схваћена као „народно подаништво миропомазанику Божијем”⁵. Законодавно тело, сасвим по угледу на фашистичку замисао корпоративне државе, представљао би „струковни сабор”. На тај начин, елиминацијом парламента и политичких партија из политичког живота, у идеолошкој перспективи СА, поспешило би се „народно јединство”. Међутим, „право” народно јединство не би било могуће без територијалног ширења државе на читав „србски отачаствени простор” који, осим Србије, укључује „Црну Гору, Крајину (са Славонијом и Далмацијом), Босну, Херцеговину и Јужну Србију (Македонију)”, те је спољнополитички експанзионизам и националистички реваншизам у идеолошким поставкама СА крајње очевидан. Томе је придодат и несумњиви националистички ексклузивизам, који се огледа у за-

5 Антипросветитељски став и дубока реакционарност овде посебно долазе до изражаја, будући да су „грађани” суштински сведени на „поданике” монарха који влада „по милости Божијој”.

хтеву да држављани Србије поред, разуме се, самих Срба, могу бити само још „лојални припадници других народа који традиционално живе у србским земљама, а немају сепаратистичке тенденције нити деструктиван друштвени утицај”, при чему „високе државне функције могу вршити искључиво држављани србске националности” (СА, „О нама”).

Значај прожимања националног и конфесионалног идентитета посебно је истакнут, те су Срби дужни да: „верују у Бога”; „чувају светињу часнога крста” којим је „зачињен” цео „живот народа”; редовно посећују „свету Литургију” и посте (СА, „Начела духовне дисциплине”). Идеолошки извор ове пренаглашене религијске посвећености своје корене има у реакционарном концепту светосавског национализма и политичкој доктрини предратног фашисте, антисемите и потоњег колаборационисте Димитрија Љотића. Тако у „Идеолошким основама” СА стоји да је главно надахнуће „Србске идеје” као „Божије мисли о србском народу”, те светосавља као „савременог израза древне Србске идеје”, садржано у учењима „Светог Николаја Србског, Преподобног Јустина Ћелијског и политичара са крстом – Димитрија Љотића”. Основа те идеје јесте реакционарна тријада коју СА назива „заветном србском вертикалом” – „Бог-Владар-Домаћин”. Све ово „зачињено” је појединим идеолошким струјањима својственим савременој европској екстремној десници, па се СА истовремено бори против „ционистичко-атлантистичке окупације нашег континента” (уочљиви су антиамериканизам и антисемитизам), као и против „евроунијатског фалсификата Европе” (кога треба да замени „Европа нација”). Осим тога, СА исламофобично стоји на „бранику” Европе, скупа са својим идејно-политичким „парњацима” широм континента, у борби против наводне „исламске претње”, будући да су „наши преци раније вековима били на првој линији одбране европских народа од најезде муслиманских азијатских хорди”. Уз већ поменути спољнополитички експанзионизам, изражен је и милитаризам, кроз захтев за увођење „стратократије” („владавине војничког духа уз концепт оружаних снага државе као одбрамбеног стуба нације”) и „борбеног србског Православља” (које подразумева „часни крст” у пару са „мачем”). Напослетку, наглашена је и расистичка компонента биологистичког типа, према којој у основи српског идентитета стоји и „србска крв”, јер су „данашњи Срби, попут својих словенских и индоевропских предака, људи беле пути и потомци су старих Срба који су стварали, бранили и обнављали србску државу”. Иако се признаје да је „уплив крви” других раса био историјска неминовност, „природно је настојати да разводњавања традиционалног србског етничког бића буде у што мањој мери” (СА, „Идеолошке основе”).

„Србска Акција” и пандемија ковида-19

Судећи према претходно кратко илустрованим идеолошким значајкама СА, рекло би се да идеологија ове организације у значајној мери одговара идеалнотипском одређењу екстремне деснице, будући да свакако садржи три језгрене вредности крајње деснице уопште (искључиви национализам, ксенофобију и ауторитарност) али и практично све оне идејно-политичке карактеристике које су *differentia specifica* десног екстремизма (дубоко реакционарна стремљења, залагање за корпоративну државу, угледање на фашистичке узоре, антисемитизам, биологистички расизам, спољнополитички експанзионизам, антидемократизам, антипарламентаризам, антикомунизам, реторички антикапитализам, антипросветитељски став итд). Сада је, као што је речено, потребно проверити на које је начине СА неке од наведених идеолошких тежњи конкретније манифестовала приликом реаговања на кризу изазвану ковидом-19, те у којој је мери њена реакција „изведена” из основних идеолошких црта које је начелно заступала и у периоду пре избијања пандемије.

Убедљиво најприсутнији став, у том смислу, повезан је са значајем који СА придаје православљу у националној идентификацији Срба. Три дана пре него што је у Србији проглашено ванредно стање, на интернет страници СА објављен је текст насловљен „Светињама против вируса”, у коме се истиче како је пандемијска ситуација најпре у „братској Грчкој” искоришћена као покриће за „забрану литургија и причешћа”, те да је православље заправо „једини адекватан лек против сваке болести, па тако и против овог вируса који је врло вероватно и настао вештачким путем са циљем лакшег спровођења мондијалистичких и капиталистичких планова”. У истом чланку осуђује се „антисрбски”, „антихришћански” и „неокомунистички” режим у Црној Гори, који пандемију жели да искористи као повод за забрану (тада актуелних) литија и протеста (СА, 12. 03. 2020). Дакле, већ у првој објави у вези са пандемијом, СА је у први план истакла неке од својих основних идеолошких поставки (етноконфесионални национализам, антимондијализам, реторички антикапитализам, антикомунизам), а теорија завере о вештачком настанку вируса уподобљена је општем обрасцу обликовања теорија завере (Ми – Непријатељ) кроз препознавање „православаца” и „Срба у Црној Гори” које наводно угрожавају „мондијалисти”, „капиталисти”, „неокомунисти” и „антихришћани”. И све касније објаве на ову тему писане су у истом духу, са очекиваним идеолошким „проширењима”, о којима ће бити више речи.

Дан након увођења ванредног стања у Србији, објављен је текст у коме се домаћа власт обележава као марионетска послушница, јер „очито постоји интерес белосветских хохштаплера да се ствара постојећа атмосфера”. Опасност од вируса се реторички умањује на тај начин што се тврди да „у свакој редовној сезони епидемије грипа бива заражено бар хиљаду пута више људи него сада”. Теорија завере се шири и конкретизује, па се разматра одговорност било британских и америчких обавештајних служби, било саме кинеске власти, тј. КП Кине (антиамериканизам, антикомунизам). Уочљиви су и синофобија и биологистички расизам, те се тако истиче да су, упркос томе што је Кина схваћена као „стратешки савезник србског народа” у борби против „атлантиста-циониста” (антисемитизам) – „неки аспекти њихове (кинеске, прим. Н. К.) културе другим цивилизацијама неприродни и одвратни”. Даље се наводи да „међу расама и цивилизацијама постоје природне културне (*sic!*) разлике”, као и „биолошке разлике у смислу да нека раса може бити у много мањој мери имуна на болести које можда и несвесно носе у свом организму припадници неке друге расе”, па се закључује да је „глобалистичко свеопште мешање (раса, прим. Н. К.) декадентан и болестан процес...” Религијски аспект се, очекивано, поново јавља, па се као „духовни” узрок вируса види „грех и отпадија од Божијег закона” („материјални” узрок већ је препознат у подмуклим намерама „атлантиста-циониста”), а православци се позивају на литургије и причешћа. У истом тексту се такође јављају исламофобија и антиусељенички став (уз пратећи расизам) који ће и у осталим објавама СА у вези са пандемијом имати значајног удела. На тај начин, теорија завере о ковиду-19 је у великој мери „заокружена”, будући да се сада „открива” један од главних циљева „атлантистичко-ционистичких” завереника, а тај циљ се односи на „скретање пажње” са намере да Европу населе муслимани из Азије и Африке, који су представљени као „хорде”, „терористи” и „безбедносна опасност” (СА, 16. 03. 2020).

И увођење „полицијског часа” било је повод за заговарање исламофобије и антиусељеничког става – „...могли смо да видимо како полиција пребија човека који шета пса у кнез Михаиловој улици, док на другом месту група миграната шета градом без икаквих проблема. Изгледа да закон није исти за све, Срби и држављани Србије не смеју да шетају у време полицијског часа, а туђинци смеју”, при чему се наглашава како је старијима од 65 година онемогућено да посећују литургије, што се није дешавало ни у време „комунистичких безбожника” (СА, 20. 03. 2020). И протести усмерени против миграната у

Делиблату и Ковину искоришћени су за промовисање теорија завере, по обрасцу реторичког повезивања Непријатеља и „домаћих издајника”, јер „под плаштом борбе против корона вируса, Вучић и његова власт извршавају наређења својих иностраних газда” и доводе у земљу „туђинце сумњивог порекла”, а „Срби не желе у својој земљи цихадисте и исламистичке главосече из Азије и Африке. Наши преци нису проливали крв да би мондијалисти и њихове домаће слуге на челу са Александром Вучићем правили од Србије резерват за мигранте!” (СА, 26. 03. 2020). Наводна општа угроженост од исламистичке претње повезивана је и са тобожњом непосредном угроженошћу православца у Србији, те усред „хајке на цркву и верни србски народ” развијене под плаштом пандемије, „режим подмукло у току ванредног стања настоји да искористи прилику да увезе и насели мигранте”, и то „око 300 војно способних миграната... само пар стотина метара од србског православног манастира Светог Димитрија... угрожавајући на тај начин безбедност братства манастира али и мештана села Дивљана...” (СА, 02. 04. 2020).

Одбацавање секуларизма и дубока реакционарност исказани су у ставу СА према наводној повреди верских слобода, а непосредан повод односио се на најављени „полициски час” у време Ускрса: „Наиме, данашњи секуларни правни поредак Републике Србије одраз је антихришћанских идеологија, и он нас морално не обавезује, осим у оним одредбама које су у складу са Божијим законом и светлим народним традицијама” (СА, 13. 04. 2020). Очекивано, у претпразничном периоду је интензивирано ионако свеprisутно заговарање својеврсних националистичких „контрамера” усмерених против службених мера „психозе” и „корона-циркуса”, па се уз реторичке антикапиталистичке позиве на куповину домаћих производа, а у циљу заштите „србског сељака”, Александар Вучић обележава као „антисрбски изрод” који се „крије иза својих полтрона из ‘струке’ предвођених безбожником и хохштаплером Предрагом Коном” (СА, 15. 04. 2020). Ово означавање епидемиолога Предрага Кона као „безбожника” може се препознати као антисемитски чин, будући да се алудира на његово јеврејско порекло, што илуструје и садржај текста у којем се говори о наводним везама овог члана Кризног штаба са ротаријанцима – „који се агресивно боре за забрану одласка народа у цркве” (СА, 22. 04. 2020), да би то било потврђено у једној од последњих објава СА у вези са ковидом-19, у којој се налази и карактеристична антисемитска карикатура на којој је приказан Кон (СА, 19. 03. 2021).

Врхунац верског фундаментализма СА исказан је у „Васкршњој посланици Србске Акције”.⁶ У овом тексту присутно је позивање на светосавску идеологију и љотићевске претходнике, као и понављање става да је пандемијска ситуација делом вештачки створена зарад остварења четири закулисна, завереничка циља – „задуживања код евроатлантских лихварских установа, довођења миграната у Европу, покушаја навикавања народа на тоталну контролу и забране Светог причешћа, Свете литургије као и забране слављења Васкрсења Христовог”. Истовремено, истиче се да су једина „оаза” у којој „нема психозе и паничног страха од вируса” заправо православни храмови, јер тамо „нема ни маске нити већине тзв. заштитних мера” (СА, 18. 04. 2020). Дакле, као и у примеру западних екстремних десничара поменутом у уводу, пандемија се посматра као повод за увођење репресивних мера „полицијске државе” како би се тобоже прикрили стварни циљеви, који су у случају СА делом прилагођени домаћим приликама, будући да завера (у којој осим власти, учествују и „анти-србска опозиција”, „антисрбски медији у америчком власништву”, а сви са истом „мондијалистичком идеологијом”) врхуни у намери да се народу „практично забрани Васкрс” (СА, 18. 04. 2020).

И могућност имунизације против ковида-19 била је повод да се једна од глобално популарних теорија завере „уподоби” идеолошким мерилима СА, па је уз понављање става да је ковид-19 највероватније „вештачки” произведен, наглашено и то да крајњи циљ вакцинације може бити „чиповање” људи зарад наводног успостављања тоталне контроле над светским становништвом. Као носиоци ове завере препознати су Бил Гејтс и Џорџ Сорос. Притом се износи сумња да је Гејтс, скупа са кинеским властима, створио читаву „панику” управо како би навео „...масе људи да приме овакав жиг, наводно ради сузбијања пандемије, а заправо у циљу великог корака ка тоталном ропству”. Читава ова наводна завера посебно је погодила припаднике СА као „хришћане”, јер „сам помен чиповања поводом вакцинације асоцира нас на жиг звери, односно печат антихриста о коме се говори у Светом Писму” (СА, 26. 04. 2020). Исти став поновљен је и поводом најаве увоза вакцина у Србију у децембру 2020, при чему је истакнуто да циљ свих службених мера јесте „настојање да се људи дресирају и навикну на тоталну контролу од стране антихришћанских глобалистичких центара моћи” (СА, 22. 12. 2020).

6 Наслов овог текста може упућивати на то да СА себе види и као неку врсту (пара)религијске организације, будући да је објављивање празничних „посланица” ипак својствено црквеним лицима.

Закључак

Пошавши од опште претпоставке да је глобална криза изазвана пандемијом ковида-19 могла да представља пригодан „терен” за уоквиравање политичког сучељавања широм света, покушали смо да на примеру делања српске десно-екстремистичке организације „Србска Акција” укратко илуструјемо ову тврдњу. У том циљу, најпре смо поставили одређење самог појма екстремне деснице, како бисмо потом проверили у којој је мери идеологија СА уподобљена идеалнотипској дефиницији.

Будући да је реч о организацији која баштини традицију претратног српског и југословенског фашизма, комбинујући је са различитим неонацистичким и неофашистичким садржајима, утврђено је да се идејно-политички правац делања СА у значајној мери приближава идеалном типу десног екстремизма. Као посебна идеолошка састојница СА издвојено је инсистирање на искључивом етноконфесионалном национализму, којим се правдају готово све остале идеолошке значајке ове организације. Такође, претпостављено је да ће реакција српских екстремних десничара на новонастале пандемијске услове у великој мери бити обликована управо њиховим темељним идеолошким начелима, при чему ће посебан нагласак бити стављен на уоквиравање тих начела теоријама завере, као што је то био случај и код њихових западних сличномишљеника.

Наведене претпоставке показале су се оправданима, будући да је пандемијска ситуација, судећи према објавама на интернет страници СА, схваћена као „глобалистичка” завера усмерена против Срба и православља, коју спроводе српске власти као „марионете белосветских хохштаплера”, а тумачење те „завере” праћено је разноликим националистичким, реторички антикапиталистичким, антикомунистичким, расистичким, исламофобичним и антисемитским идеолошким „објашњењима”.

Извори:

СА: О нама, <https://akcija.org/o-nama/>, приступљено 15. 05. 2021.

СА: Начела духовне дисциплине, <https://akcija.org/nacela-duhovne-discipline/#more-223>, приступљено 15. 05. 2021.

СА: Идеолошке основе, <https://akcija.org/ideologija/#more-198>, приступљено 15. 05. 2021.

СА: Светињама против вируса, 12.03.2020, <https://akcija.org/svetinjama-protiv-virusa/>, приступљено 15. 05. 2021.

- СА: О узроку вируса covid 19 и позадини актуелне хистерије, 16. 03. 2020, <https://akcija.org/o-uzroku-virusa-covid-19-i-pozadini-aktuelne-histerije/>, приступљено 15. 05. 2021.
- СА: Аплаузи и полицијски час, 20. 03. 2020, <https://akcija.org/aplauzi-i-policijski-cas/>, приступљено 15. 05. 2021.
- СА: Ново режимско насиље: Увоз миграната у ванредном стању!, 26. 03. 2020, <https://akcija.org/novo-rezimsko-nasilje-uvov-migranata-u-vanrednom-stanju/>, приступљено 15. 05. 2021.
- СА: Власт и опозиција у мраку ванредног стања, најезде туђинаца и напада на светиње, 02. 04. 2020, <https://akcija.org/vlast-i-opozicija-u-mraku-vanrednog-stanja-najezde-tudjinaca-i-narada-na-svetinje/>, приступљено 15. 05. 2021.
- СА: Богослужење и правни поредак, 13. 04. 2020, <https://akcija.org/bogosluzenje-i-pravni-poredak/>, приступљено 15. 05. 2021.
- СА: Учествујемо у (пред)васкршњим богослужењима, купујмо домаће и презримо антицрквену пропаганду, 15. 04. 2020, <https://akcija.org/ucestvuujemo-u-predvaskrsnjim-bogosluzenjima-kupujmo-domace-i-prezrimo-anticrkvenu-propagandu/>, приступљено 15. 05. 2021.
- СА: Васкршња посланица Србске Акције, 18. 04. 2020, <https://akcija.org/10280-2/>, приступљено 15. 05. 2021.
- СА: О вакцинама и чиповању, 26. 04. 2020, <https://akcija.org/10305-2/>, приступљено 15. 05. 2021.
- СА: Кону смета празник и васкршња служба, ал' не и кад се скупља напредњачка дружба, 22. 04. 2020, <https://akcija.org/konu-smeta-praznik-i-vaskrsnja-sluzba-al-ne-i-kad-se-skuplja-naprednjacka-druzba/>, приступљено 15. 05. 2021.
- СА: Вакцинација и корона-циркус, 22. 12. 2020, <https://akcija.org/vakcinacija-i-korona-cirkus/>, приступљено 15. 05. 2021.
- СА: Нове мере као средство „корона тоталитаризма”, 19. 03. 2021, <https://akcija.org/nove-mere-kaoo-sredstvo-korona-totalitarizma/>, приступљено 15. 05. 2021.

Библиографија

- Bakić, J. (2007). Radikalne ideološko-političke krajnosti savremene Srbije. *Here-ticus*, 5(2), 33–66.
- Bakić, J. (2013). *Right-Wing Extremism in Serbia*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Bakić, J. (2019). *Evropska krajnja desnica 1945–2018*. Clio.
- Biber, F. & Prelec, T. & Jović, D. & Nečev, Z. (2020). *Sumnjivi virus: Zavere i COVID-19 na Balkanu*. BiEPAG.
- Kuljić, T. (1987). *Fašizam*. Nolit.
- Rekawek, K. & Ritzmann, A. & Schindler, H. (2020). *Violent Right-Wing Extremism and Terrorism – Transnational Connectivity, Definitions, Incidents, Structures and Countermeasures*. Counter Extremism Project.

Немања Костић*

THE EXTREME RIGHT DURING
THE COVID-19 PANDEMIC IN SERBIA
– THE CASE OF “SRBSKA AKCIJA”

Abstract: The article discusses the attitude of a part of the Serbian extreme right towards the social crisis caused by the COVID-19 pandemic. This problem was examined by analyzing the pandemic-related content available on the official website of the organization “Srbska Akcija” (“Serbian Action”). It was assumed that the reaction of the Serbian extreme right-wingers to the appearance of the virus and the introduction of anti-epidemic measures would essentially be configured by, and derived directly from their deep ideological principles while contextually clothed in conspiracy theories. This assumption proved to be largely justified, since the main ideopolitical features that marked the attitude of members of the “Srbska Akcija” towards the pandemic situation were exclusive ethno-confessional nationalism, Islamophobia, antisemitism, racism, anti-mundialization / anti-globalism, anti-communism and rhetorical anti-capitalism.

Keywords: extreme right, COVID-19, pandemic, Srbska Akcija, nationalism

* Nemanja Kostic, Teaching Assistant, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Sociology, nemmanja@gmail.com

Владимир Вулетић*

СОЦИОЛОШКИ ПОГЛЕДИ НА ПАНДЕМИЈУ КОВИДА-19: СЛУЧАЈ СРБИЈЕ

Апстракт: На основу социолошких радова посвећених пандемији ковида-19 у тексту се дају одговори на четири питања: шта је био предмет анализе, с којим циљем су рађена истраживања, који је доминантан теоријско-методолошки оквир и који наратив доминира у погледу на пандемију. Основни циљ овога рада је да представи социолошки поглед на друштвену кризу насталу услед пандемије ковида-19. С друге стране, покушава се одговорити на питање да ли је ова криза утицала на трансформацију социолошког погледа на свет.

Кључне речи: пандемија, социологија, криза

Увод

Социологија је настала као одговор на друштвену кризу. Индустријска и Француска револуција представљале су контекст у коме су се формирали кључни теоријски концепти нове дисциплине (Нисбет, 2004). Слично би се могло рећи за нагли развој социологије у Америци почетком 20. века. Масован долазак миграната из Европе отворио је питање њихове адаптације на нове градске услове живота. У оквиру Чикашког универзитета развила се такозвана Чикашка школа социологије којој је новонастала ситуација постала својеврсна социолошка лабораторија (Чалдаровић, 2012).

И за друге друштвене науке кризе су представљале изазов, а успешан одговор значио је померање оквира дисциплине и афирмацију нових парадигми. Тако је, на пример, велика економска криза

* Владимир Вулетић, редовни професор, Одељење за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду (1965) vlada.vuletic@gmail.com

из тридесетих година 20. века представљала изазов за економију, а кејнзијански одговор етаблирао је нову економску парадигму која је доминирала током безмало наредних пола века.

Да ли се може очекивати да ће катастрофа светских размера у виду пандемије ковида-19 која је довела у кризу¹ многе друштвене подсистеме на било који начин утицати на социологију?

У овом раду се полази од идеје да је социологија као облик рационалног сазнања о друштвеној стварности и сама део те стварности, те уколико долази до промена стварности, то подразумева и промене у самој социологији. Зато двострука рефлексивност савременог друштва намеће двоструке циљеве овога рада. С једне стране, циљ је да се установи на који начин је социологија осветлила кризу, а са друге стране циљ је да се установи да ли је социологија током испитивања различитих аспеката кризе и сама доживела трансформацију.

Да би се остварили наведени циљеви потребно је одговорити на неколико истраживачких питања. Прво се тиче самог предмета, односно области друштвене стварности која се доводи у везу са пандемијом. Друго се односи на идентификовање циљева тих радова².

Треће се бави методолошким и теоријским оквиром посматраних радова, а четврто је повезано са наративом о пандемији.

На основу одговора на ова питања биће могуће изнети закључак да ли је према мишљењу социолога пандемија променила свет који познајемо, и да ли је евентуална промена утицала на начин на који социолози посматрају свет.

Пре него што се приступи одговору на наведена питања треба се осврнути на оквир овог истраживања. Предметни оквир представљају текстови који доводе у везу пандемију и друштво. Овде је фокус на социолошким текстовима, али и текстовима које су писали научници из других области објављени у социолошким часописима, као и радови социолога и научника из других области објављених на другим местима који се односе на поменути предмет.

Временски оквир ограничен је на радове објављене током годину дана – од избијања пандемије (Светска здравствена организација прогласила је пандемију 11. марта 2020. године) па до почетка писања овог текста почетком априла 2021. године. Просторни делокруг односи се на радове објављене у српској социолошкој и сродној периодици који обухватају текстове на српском или енглеском језику, без обзира на држављанство аутора.

1 Под појмом криза подразумевамо стање у коме систем не успева да функционише и да се репродукује на уобичајен начин. О разликовању катастрофе и кризе видети у Митровић, 2020.

2 Питање кључних налаза посматраних радова искључено је због ограничене дужине текста.

Ради обухватнијег и систематичнијег увида у објављене радове коришћена је претрага у бази Кобис. У обзир су узети штампани и електронски чланци објављени у стручној периодици који су за предмет имали неки од друштвених аспеката пандемије³. С друге стране, нису анализирани извештаји различитих владиних и невладиних организација, као ни публицистички радови о овој теми објављивани на порталима новина и часописа.

Предметна усмереност радова

Показало се да пандемија ковида-19 представља изазовну тему за друштвене науке, укључујући социологију. Довољно је поменути да су оба социолошка часописа која излазе у Србији посветила један тематски број (*Социолошки њреїлег (СП)*), односно један тематски блок (*Социологија*) социолошким аспектима пандемије. Поред тога, одржан је низ стручних скупова и научних конференција посвећених овој теми⁴ са којих су издати зборници, а и неки други часописи који се баве социјалним темама (*Парадијма, Радно и социјално њраво*) објавили су посебне бројеве посвећене пандемији.

У посматраном периоду идентификовано је 29 радова објављених у социолошким часописима и још 15 текстова објављених у другим часописима и зборницима који се односе на социолошке аспекте пандемије (видети листу извора).

- 3 Предмет претраге према библиотечној класификацији чланака били су: начин живљења, социологија свакодневног живота (свакодневице), људска права, радни односи, послодавци, радници, синдикати, учење на даљину, дописни курсеви, образовање путем медија, гледиште на људско друштво, социјална филозофија, утицај старосног доба, старост, миграције, друштвени процеси, друштвена динамика, културна динамика, комуникациони процеси, размена информација, јавно мњење, политички маркетинг, односи с јавношћу, пропаганда, социјални проблеми, врсте социјалне помоћи, социјална заштита, социјална психологија, међународни односи, глобална политика, спољна политика, друштвено понашање, социјализација личности, средства протока (трансфера) информација, медији, нормативни и вредносни аспекти културе, идеологија, друштвени ставови, друштвена свест, девијантно понашање, социјална патологија, друштвене науке (опште), васпитање, образовање, настава, социологија културе, културни контекст друштвеног живота, односи између народа и државе, унутрашње политичке активности, економска кретања, друштвена репродукција, макроинвестиције.
- 4 Удружење за политичке науке Србије издало је зборник *Полиїичке њоследице њандемије* (Становијевић, 2020); Факултет безбедности и Институт за међународну политику и привреду објавили су зборник *Заразне болести као глобални безбедносни изазов* (Јефтић и Копања, 2020); Адвокатска комора посветила је број 2/2020 свог часописа *Бранич* овој теми итд.

У табели бр. 1 наведена је класификација и број радова према предметној усмерености.

Табела 1: Предметни оквир посматраних текстова

<i>Предметна усмереност</i>	<i>Социолошки часописи</i>	<i>Остали часописи</i>	<i>Укујно</i>
Породица	1		1
Миграције	1		1
Медији	3	1	4
Демократија, људска права	2	5	7
Теорије завере	2		2
Поверење у институције	2		2
Биоетика и биополитика	3	1	4
Капитализам	1	1	2
Економске последице	1		1
Свакодневни живот	5	2	7
Радни односи		2	2
Образовање		1	1
Знање	1	1	2
Безбедност	1	1	2
Градски живот	1		1
Право	2		2
Опште	3		3
Укујно	29	15	44

Поглед на табелу упућује на неколико закључака који ће бити кратко продискутовани. Прво, релативно широк спектар тема⁵ којима су се социолози бавили у вези са пандемијом сведочи да је пандемија утицала на готову сваку област друштвеног живота, али и да је социолошка заједница брзо реаговала на овај изазов, што је потврдило у уводу апострофирану везу између социологије и кризе.

Друго, у тој разноврсности поједине теме се издвајају по бројности радова. Људска права, биополитика, сазнајни приступ новонасталој ситуацији, медијска слика о пандемији и промене у свакодневном животу су најзаступљеније теме. **То сведочи да је интересовање социологије првенствено везано за мере које је држава спроводила у циљу сузбијања епидемије и однос појединаца према тим мерама, а не за последице болести.** Другим речима, за социологију извориште кризе није у самој здравственој катастрофи већ у начину на који се институције и друштво носе са њом.

5 У многим текстовима могло се препознати неколико предмета, али је класификација сачињена с обзиром на доминантну тему.

Треће, проблематизовање сазнајних аспеката погледа на кризу чешће је у несоциолошким него социолошким часописима. То може да сведочи о необразложеном самозадовољству социологије у суочавању са друштвеном стварношћу, али и о недовољној отворености за напуштање уобичајених начина мишљења (Matthewmn & Huppatz, 2020). Охрабрујуће је, међутим, да су, мада ретки, социолошки текстови о том проблему (Јанковић, 2020) веома инспиративни, о чему ће у закључку бити још речи.

Четврто, упркос већ поменутој предметној разноврсности, упадљив је изостанак појединих тема, посебно оних за које се доскора веровало да чине сâмо средиште социологије. Ту се, пре свега, мисли на питања стратификације и девијантности, али и других области као што су култура, идентитет, глобализација итд. Мада се питање неједнакости провлачи кроз неколико текстова (Пешић, 2020; Шуваковић, 2020; Маринковић, 2020) ни у једном тексту се проблеми не преламају кроз класно-слојну призму. У јавности је распрострањено уверење да вирус подједнако погађа све људе, а пошто се о познатим личностима пише, утисак је да чешће погађа елиту. О стварној распрострањености епидемије у различитим друштвеним слојевима нема социолошке забелешке.

Слично би се могло рећи и за питање глобализације. Раширен је утисак да је пандемија покидала трговинске и производне ланце и показала крхкост глобалног политичког поретка манифестованог у себичности националних држава. Недовољно је, међутим, истакнуто да је брзо ширење болести управо последица глобализације, и да глобална свест као да јача кроз заједничко проживљено трауматично искуство. Најзад, упркос различитим сукобима у борби око респиратора, вакцина итд. показало се да државе не могу самостално да се супротставе глобалном здравственом ризику.

Пето, мали број синтетичких текстова је делом последица чињенице да су многи писани у првим месецима пандемије. Међутим, има основа за претпоставку да је важнији разлог изостанак систематичног и организованог одговора социолошких институција на кризу. Постојећи радови су углавном настали као појединачни одговор на пандемију, а прикупљени емпиријски подаци су плод углавном онлајн анкета обављених на пригодним узорцима који не дају основ за шире генерализације. То сведочи да је, упркос вредним појединачним доприносима, социологија као институционализована делатност неспремно дочекала ову кризу, па су на видело изашли одраније присутна неповезаност социолошких институција са привредним и политичким окружењем.

Циљеви истраживања

На претходне закључке надовезује се анализа циљева које су социолози постављали пред своје радове. Овде је коришћена уобичајена подела на дескриптивна, експлораторна и експликативна истраживања.

Према очекивању, највећи број текстова је дескриптивног карактера. Међу њима постоји разлика између, с једне стране, радова који описују стање у одређеној земљи (Tsekeris & Zeri, 2020, Sörensen, 2020, Olumuyiwa et al, 2020) или у појединој области друштвеног деловања (Розић, 2020; Ракић, 2020) и, с друге стране, оних који дају критички преглед достигнутог нивоа знања о датој ситуацији (Јовић, 2020, Митровић, 2020).

У категорију експлораторних радова увршћени су они у којима се тврди повезаност две или више варијабли. Готово сви радови имају елементе експлоративности јер је пандемија једна од варијабли а испитивана појава друга. Међутим, најчешће се, не увек с јасним теоријским образложењем, успоставља веза између посматране појаве и нечега што се неодређено назива „власт”. Критика власти неретко служи као замена за критичко промишљање дубљих структурних, економских, културних и политичких процеса (Калуђеровић, 2021; Радосављевић, 2021).

Најмање је експликативних радова у којима су разрађене хипотезе које истраживањем треба потврдити. У том смислу се може издвојити рад објављен у часопису *Психологија* (Павловић et al, 2020), који према свим принципима позитивистички схваћене науке представља узоран пример⁶.

Теоријско – методолошки оквир истраживања

До сада је било речи о томе како се социологија односила према пандемији. Сада је питање да ли су пандемија и с њом повезана друштвена криза утицали на промене у социолошком теоријском и методолошком приступу?

Пре свега, мере које је држава предузела у циљу сузбијања епидемије ограничиле су могућност уобичајених метода прикупљања података као што је анкета лицем у лице. Уместо тога, истражива-

6 Циљ овога рада није евалуација ни рецензија појединих радова нити процена њихових сазнајних домета, али упркос томе не може се избећи указивање на одређене илустративне примере.

чи су били упућени на, још увек, мање поуздане онлајн анкете. То је битно умањило квалитет добијених података, али је, са друге стране, популаризовало ову технику па се може очекивати да ће убудуће више пажње бити посвећено њиховом развијању и превазилажењу проблема који их прате.

Међу посматраним радовима чак једанаест је засновано на подацима прикупљеним онлајн анкетама и свега пет на другим техникама прикупљања података, док остало чине теоријски радови. С обзиром на то да избор метода зависи од предмета истраживања, могло би се рећи да су анкете имале оправдања у испитивању ставова грађана (Перић-Дилигенски, 2020; Павловић Виноградец, 2020). Коришћене су и у истраживању промена у свакодневном животу, мада би више оправдања имали други методи као што је, на пример, вођење дневника активности. Такви методи су, међутим, захтевнији и мање практични па је разумљиво што се од испитаника тражило присећање. Посебан проблем представљају питања о успешности државних мера јер се показало да ти ставови зависе од политичких склоности испитаника које је тешко контролисати у пригодним узорцима.

Слични проблеми везани су и за друге фазе истраживања. Овде ћемо се осврнути само на два. Први се односи на хипотетички оквир. Не мора свако истраживање да полази од хипотезе. Међутим, свако мора да има јасно дефинисана истраживачка питања, без обзира да ли је проблем теоријски или практични. Пример добро постављеног истраживачког питања је на пример зашто се Шведска одлучила за примену другачијег приступа у суочавању са пандемијом? (Sörensen, 2020.) Могло би се навести још позитивних примера, али је више текстова у којима није јасна основна замисао аутора нити шта се и због чега истражује. На пример, истраживања која показују да су (и) током пандемије таблоиди писали на таблоидан начин не представљају велики сазнајни допринос (Клеут и Шинковић, 2020; Јевтовић и Бајић, 2020).

Мада је реч о глобалном феномену, у већини текстова недостаје упоредна перспектива, а понекад се чини да недостаје и свест о глобалном карактеру пандемије па се појаве тумаче из државоцентричне перспективе. Међутим, чак и када се користе, упоредни подаци делују као да су сами себи сврха уместо да служе за доказивање одређених претпоставки (Виноградец, 2020).

Објективност као важно научно начело које, између осталог, подразумева обавезу трагања за свим доступним подацима, а не само оним који подупиру властито становиште често се, посебно у критички интонираним текстовима, не поштује. Несумњиво је да је

у научном раду немогуће избећи утицај идеологије. Он се у крајњој линији испољава у избору истраживачке теме, али свест аутора о сопственој идеолошкој позицији требало би да га учини опрезнијим у истраживачком поступку и тумачењу података, али то по правилу изостаје, а понекад прелази у непотребну политизацију (Клеут, 2020; Радосављевић, 2021; Трнинић, 2021; Калуђеровић, 2021).

Када је о теоријском оквиру реч, већина радова се креће у пољу познатих теоријских координата које нису конструисане за ванредне ситуације. Сличан закључак налазимо и код Конела (Connell, 2020). Па ипак, на основу неколико радова могло би се рећи да је суочавање са пандемијом афирмисало поједина, релативно нова поља истраживања, као што је биоетика (Митровић, 2020) и биополитика (Перић-Дилигенски, 2020; Маринковић и Мајор), али и отворило шири простор за нове начине социолошког промишљања у којима се фокус помера са људи на друга бића која настајују планету (Јанковић, 2020)⁷. Најзад, истраживање пандемије приближило је социологију и друге дисциплине, као што су, на пример, студије безбедности (Јовић 2020, Ајзенхамер, 2020), или право (Човић, 2020; Ракић, 2020).

Наративи

Анализирајући медијску слику о антропоцену Склер (Sklair) је уочио да постоје три основна, понекад преклапајућа наратива – „неутрални” који одговара на општа питања везана за његову појаву и дебате које се с тим у вези воде; „оптимистички” у коме се антропоцен сагледава као проблем, али се акценат ставља на могућности које стоје пред човечанством у суочавању са тим проблемом; и „песимистички” у коме се указује на катастрофалне последице људског деловања и критикују постојеће праксе (Sklair, 2020)⁸. Сличан оквир могуће је поставити и за анализу медијске слике о пандемији ковида-19. Овде ће, међутим, он бити употребљен да укаже на сличну поделу у социолошким погледима на пандемију.

Илустрацију за неутрални наратив представљају текстови у којима се анализирају узроци и/или функција појава повезаних са кризом. На пример, указивање на функције увођења термина „нова реалност” (Жикић, 2020), или покушај да се разуме зашто локално

7 У овом смислу пандемија је само проширила поље интересовања за нехумане ентитете које је отворено анализом антропоцена, а сада проширено на поље вируса.

8 О различитим наративима развијеним у првим месецима пандемије видети (Will, 2020).

становништво владине мере доживљава као угрожавање социјалне сигурности, а не као мере за заштиту здравља (Обаеко et al., 2020). Песимистички наратив види пандемију као катастрофу која из темеља мења уобичајене друштвене токове (Илић и Ђурић, 2020). Истој групи припадају и текстови који упозоравају на погубне последице мера против пандемије. Пример ових дистопијских наратива представљају текстови о слому демократије (Радосављевић, 2020) или „новој нормативности” у којој држава контролише лични живот (Маринковић и Мајор, 2020). Најмању групу чине текстови који пандемију виде као изазов за различите врсте побољшања, почев од оних која се односе на побољшање људске врсте (Митровић, 2020) преко побољшања одговора на пандемију (Мугано, 2020) до теоријских (Јанковић, 2020) и концептуалних побољшања (Шуваковић, 2020).

Ова класификација може да послужи као полазна основа за социолошку саморефлексију и одговор на стално отворено питање: чему социологија? Слични наративи, који истичу друштвене противречности и подстичу на бунт, односно заговарају поправљање стварности, или покушавају да вредносно неутрално анализирају друштвено делање, у различитим еманацијама, прате социологију од времена „очева оснивача”, а у зависности од историјских околности и дубине друштвене кризе добијају на значају и популарности.

Закључак

Прва асоцијација на пандемију јесте болест и с тим у вези сматра се да је медицина позвана да доноси кључне одлуке, па лекари чине већину у националним кризним штабовима. Међутим, с обзиром на то да је у овој пандемији централни проблем *ширење* вируса, треба указати на једноставну чињеницу – *не крећу се вируси неіо људи*. Они у контакту с другим људима преносе вирусе. Из тог угла посматрано, управо би социологија требало да има значајнији утицај на мере које се предузимају у суочавању са пандемијом. Поред тога, последице пандемије осећају људи и друштва, па би социологија, и из тог угла посматрано, требало да буде присутна у управљању кризом. Најзад, кључни догађаји везани за пандемију као што су односи између државе и појединаца, отпори прихватању санитарних мера, као и отпори вакцинацији везани су за комуникацију између доносилаца одлука и грађана. Упркос томе, могло бисмо се сложити са Конелом да социологија није много примећена у јавним дебатама нити се њени представници налазе на местима на којима се управља јавним политикама (Connell, 2020). У том смислу, дакле, социологија у Србији не предста-

вља изузетак. Социолошке расправе о ковиду-19 воде се углавном у академском кругу (на конференцијама и на страницама стручних часописа и зборника као што је и овај), а само у једном од посматраних текстова дате су практичне препоруке (Gadai, 2020).

Социологија је изабрала улогу критичара јавних политика, а активног чиниоца у њиховом креирању. Таква позиција не доприноси професионализацији дисциплине, а није увек ни очигледно да ли шири сазнајне хоризонте.

У сазнајном погледу наша социологија је показала да пандемија погодује продубљивању материјалних и родних неједнакости, али то није и доказала. Вредне су забелешке о различитим аспектима кризе, али кључни закључак јесте да су бројни критички оријентисани текстови у несагласју са медијском сликом да се Србија – у односу на окружење, релативно успешно суочила са кризом. Медији, посебно ако су под контролом државе, могу у том погледу да буду пристрасни. Међутим, у већини критички интонираних радова који доводе у питање популарну представу, лако је уочити селективност у избору и тумачењу података.

Поједини социолози у свету су запазили да током пандемије јачају мреже солидарности и расте редистрибутивна улога државе, што доводи у питање неолиберални концепт (Matthewman & Huppertz, 2020), Међутим, ова питања су остала ван видокруга домаће социологије, као што су изостала и многа питања која се тичу положаја најугроженијих категорија становништва (пензионери, радници у службама које су биле од виталног значаја за друштво, а налазе се у доњем делу друштвене хијерархије – болничари/ке, касири/ке, чистачи/це итд) или узрасних група (млади).

Доминација „песимистичке” на супрот „оптимистичкој” перспективи показује да социологија није искористила прилику буде носилац, макар и утопијске, *реимајинације* друштва (Matthewman, Steve & Huppertz, 2020), а критички приступ понекад је био параван за дневно-политичку причу.

О томе шта је још социологија у Србији пропустила да осветли могло би се говорити, као што сугерише Вард (Ward, 2020), и из перспективе анализе кључних социолошких појмова, како оних који су по мишљењу Нисбета обележили почетке социологије тако и новијих.

Општи је закључак да услед одсуства планског и институционализованог бављења пандемијом – не доводећи у питање важне појединачне доприносе – социологија није уочила дубље промене под утицајем пандемије, па стога ни сама није претрпела битнију трансформацију.

Литература:

- Connell Raewyn, 2020. COVID-19/Sociology. *Journal of Sociology* Vol. 56. No. 4. (pp. 745–751) <https://doi.org/10.1177/1440783320943262>
- Matthewman, Steve & Huppertz, Kate. 2020. A sociology of Covid –19. *Journal of Sociology*. Vol. 56. No. 4 (pp. 675–683)
- Sklair, Leslie. 2020. Anthropocene in the Mass Media: The Big Picture, in Sklair, L. *The Anthropocene in Global Media – Neutralizing the risk*. Routledge
- Ward, Paul. 2020. A sociology of the Covid-19 pandemic: A commentary and research agenda for sociologists. *Journal of Sociology* Vol. 56. No. 4. (pp. 726–735)
- Will, Chaterine. 2020. And breathe...? The sociology of health and illness in COVID-19 time, *Sociology of Health & Illness*, Vol. 42. No 5 (pp 967/971)
- Нисбет, Роберт. 2007. *Социолошка традиција*. Загреб. Голден маркетинг
- Чалдаровић, Огњен. 2012. *Чикашка школа урбане социологије – ушмељење професионалне социологије*. Загреб. Јесенски и Турк

Извори

- Gadai, Pradeepika. 2020. Behavioural insights and COVID-19 pandemic in India. *СИ, иог. LIV (2020)*, бр. 3
- Janković, Stefan. 2020. Social after pandemic distortion: towards thinking in planetary terms. *СИ, иог. LIV (2020)*, бр. 3
- Sörensen, Jens Stillhoff. 2020. Terror in Utopia: Crisis (mis-) management during the COVID-19 pandemic in Sweden. *СИ, иог. LIV*, бр. 3
- Mugano, Gift. 2020. The Economy Nexus of the COVID-19 Pandemic. *СИ, иог. LIV (2020)*, бр. 3
- Obaeko, Ishmael, et al. 2020. COVID-19 Lock-down Socio-economic Challenges Faced by Households in Rural Areas: A Perspective from Vhembe District, South Africa. *СИ, иог. LIV (2020)*, бр. 3
- Olumuyiwa, Ayokunle et al. 2020. The COVID-19 Pandemic and Everyday Life: The Relations of Lockdown, Social Distancing, Face Masking, Discreet Salutation and Hand Hygiene in Nigeria. *СИ, иог. LIV (2020)*, бр. 3
- Pavlović Vinogradac, Valentina 2020. Trust in health system during COVID-19 and student value system in Southeast Europe. *СИ, иог. LIV (2020)*, бр. 3
- Pavlović, Zoran, Todosijeвић, Bojan, and Stanojeвић, Dragan 2021. Support for the measures in fighting the Covid-19 pandemic: the Role of political ideology. *Психологија*. Vol 54. No. 2
- Sauti Christian, 2020. Behavioural Actions of Shop-Floor Employees towards Occupational Health and Safety Measures during the COVID-19 Pandemic Restrictions. A case of the Agriculture Industry in Zimbabwe. *СИ, иог. LIV (2020)*, бр. 3

- Tsekeris Charalambos & Zeri Persefoni. 2020. The coronavirus crisis as a world-historic event in the digital era. *СП, iог. LIV (2020)*, бр. 3
- Ајзенхамер, Владимир 2020. Секуритизација (у време) пандемије: илокуциона какофонија и вирални отпор ванредним мерама сузбијања COVID-19 у Републици Србији. У Јефтић, Зоран и Копања, Михајло. 2020. *Заразне болести као глобални безбедносни изазов. Пандемија ковид 19: стварности и последице*. ФБ
- Божиловић, Јелена и Петковић, Јелена. 2020. Социоурбани аспекти пандемијске кризе у Србији. *СП, iог. LIV (2020)*, бр. 3
- Вуксановић, Мирјана. 2020. COVID-19, когнитивна дисонанца и теорије завере. *СП, iог. LIV (2020)*, бр. 3
- Драгановић, Миле, Борјанић Болић, Емина. 2020. Пандемија вируса КовИД 19 и њен утицај на друштво. *Парадијма*. год. 3. бр. 4
- Ђенић, Александар 2021. Друштвене и економске последице неолибералног деловања током пандемије Ковид-19. у Станојевивић, И. (ур) *Политичке последице пандемije*. УПНС
- Ђукић, Немања. 2021. Пандемија Ковид19 између медицине и политике. у Станојевивић, И. (ур) *Политичке последице пандемije*. УПНС
- Жикић, Бојан, 2020. Нова друштвена и културна нормалност и ковид-19 у Србији од фебруара до маја 2020. *Етноантрополошки проблеми*. год. 15, бр. 4 стр 949–978.
- Илић, Владимир и Ђурић Милорад, 2020. Пандемија корона вируса: изазови и одговори: уводник. *Парадијма*. год. 3. бр. 4.

Владимир Вулетић*

СОЦИОЛОШКИ ПОГЛЕДИ НА ПАНДЕМИЈУ КОВИД-19: СЛУЧАЈ СРБИЈЕ

Abstract: Based on sociological papers dedicated to the Covid-19 pandemic, the text provides the answers to four questions: what was the subject of the analysis, what was the purpose of the research, which is the dominant theoretical and methodological framework and which narrative dominates the outlook on the pandemic. The main goal of this paper is to present a sociological perspective of the social crisis caused by the Covid-19 pandemic. At the same time, it tries to answer the question of whether this crisis has influenced the transformation of the sociological view of the world.

Key words: pandemic, sociology, crisis

* Владимир Вулетић, редовни професор Одељење за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду (1965) vlada.vuletic@gmail.com

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

316.62:[616.98:578.834(082)

159.9:[616.98:578.834(082)

УТИЦАЈ пандемије ковида-19 на друштвене и психолошке
процесе : зборник радова : зборник радова / Владимир Вулетић
(уредник). – Београд : Универзитет, Филозофски факултет, 2021
(Београд : Службени гласник). – 126 стр. ; 24 cm

„Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друштво у време кризе’ ...“ --> колофон. – Тираж 200.

– Стр. 7–8: Уводна белешка / Владимир Вулетић. – Напомене и
библиографске референце уз радове. – Библиографија уз сваки рад.
– Abstracts.

ISBN 978-86-6427-180-6

а) Ковид 19 -- Пандемија -- Социолошки аспект -- Зборници б)

Ковид 19 -- Пандемија -- Психолошки аспект -- Зборници

COBISS.SR-ID 47357193

Зборник садржи девет радова наставника и сарадника Филозофског факултета Универзитета у Београду, који са аспекта својих ужих струка разматрају савремени утицај пандемије ковида-19. Два рада су писана са аспекта психологије, док их је седам писано из угла социолошких истраживања. Иако обједињени заједничком темом и прегнућем, на који начин чине целину, радови су резултат појединачних истраживања.

Из рецензије Уроша Шuvaковића

Текстови обрађују врло различиту проблематику, а заједничко им је то што је средишња тема пандемија ковида. Стога се мало тога може рећи за зборник у целини већ је неопходно имати у виду сваки прилог појединачно. Заједничко текстовима (у највећој мери) јесте и то што се баве (углавном) релевантним проблемима, добро су структурисани, користе релевантну и по правилу широку литературу (олакшавајући тако читаоцима приступ ширем разматрању дате проблематике), настоје да прикажу теоријску „позадину“ теме коју обрађују.

Из рецензије Младена Лазића

Не улазећи посебно у вредновање сваког од наведених прилога, овде треба истаћи да је зборник по предметној усмерености разноврстан, методолошки разнолик, идеолошки хетероген, али сазнајно богат, писан одличним језиком, полемичан и подстицајан за даљи научни рад на отвореним питањима и проблемима.

Из рецензије Владимира Цветковића

